

ՎԵՐԺԻՆԻԱ ԱՎԱՋԱՆԻ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՊԱՄԱՆԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԵՎ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՃՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ - ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՎԵՐԺԻՆԵ ՍՎԱԶԼՅԱՆ

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ**

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ - 2003

ԴՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ) 52

Ս 850

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության
թանգարան-ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիրներ՝

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Սարգիս Հարությունյան
Պատմական գիտությունների դոկտոր Լավրենտի Բարսեղյան
Պատմական գիտությունների թեկնածու Ակեքսանդր Սաֆարյան

ՍՎԱԶԼՅԱՆ Վ. Գ.

Ս 850 Հայոց ցեղասպանությունը և պատմական հիշողությունը
լսմբ։՝ Ս. Բ. Հարությունյան, Լ. Ա. Բարսեղյան, Ա. Վ. Սա-
ֆարյան։ ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-
ինստիտուտ - Եր։ ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2003, 144 էջ։

Աշխատության մեջ ներկայացված են Հայոց ցեղա-
սպանության (1915-1922 թթ.) պատմական իրադարձություն-
ները, որոնք մանրամասնված ու հիմնավորված են հեղինակի
կողմից շուրջ 50 տարիների ընթացքում Հայաստանում և
Սփյուռքում գրավված, ձայնագրված ու տեսագրված ակա-
նատես-վերապրողների հաղորդած ժողովրդական վկայու-
թյուններով։

Ուսումնասիրությանը կցված են ոռուերեն, ֆրանսե-
րեն և անգլերեն ամփոփումներ։

Նախատեսվում է պատմաբանների, բանագետների,
իրավագետների, քաղաքագետների և ժողովրդագիտու-
թյամբ հետաքրքրվող ընթերցող լայն շրջանների համար։

ս 0503020913 2003
703(02) - 03

ԳՄԴ 63.3 (2Հ) 52

ISBN 5 - 8080 - 0520 - 5

© Վ. ՍՎԱԶԼՅԱՆ, 2003

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր,
Ժողովրդագետ Վերմինե Սվազյանը
Հայոց ցեղասպանությունից վերապրած Մարիամ Բաղդիշյանի
(ծնվ. 1909 թ., Մուսա լեռ) հուշերն ու երգերը գրի առնելիս

Ծուրջ 50 տարիների ընթացքում բառ առ բառ, պատառիկ առ պատառիկ գրի առնելով, ծայնագրելով ու տեսագրելով, ստեղծվել ու ամբողջացվել են սույն ուսումնափրության սկզբնաղբյուրները ժողովրդական հուշերն ու պատմական բնույթի երգերը:

Մեր խորին երախտագիտությունն ենք հայտնում Հայոց ցեղասպանությունից իրաշքով փրկված այն սերունդներին, որոնք հերոսաբար դիմագրավելով կյանքի դաժան պայմաններին, իրենց հիշողության խորխորատներում անթեղած պահել, պահպանել ու մեզ են հաղորդել իրենց տեսածն ու հիշածը՝ անհետ կորստից փրկելով հայ ժողովրդի պատմական հավաքական հիշողությունը, որպեսզի այն ներկայացվի աշխարհին և մարդկության արդար դատին:

Վ. Ս.

ԽՄԲԱԳՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Սույն ուսումնասիրությունն ընդգրկում է Հայոց ցեղասպանությունից վերապրած սերնդից անմիջականորեն գրի առնված ժողովրդական բանավոր վկայություններ, երգեր, որոնք շուրջ 50 տարիների ընթացքում մեծ համբերությամբ ու նվիրվածությամբ գրի է առել բանասիրական գիտությունների դոկտոր Վերժինե Սվազլյանը:

Աշխատությունն ունի հիովյա պատմական, անգամ քաղաքական արժեք ու նշանակություն, մասնավորապես այնտեղ զետեղված Հայոց ցեղասպանության սահմոկեցուցիչ տեսարանները պատկերող բազմաթիվ հուշապատումներով և դերգորյան տառապանքներն ու ողբերգական մտորումներն արձանագրող ժողովրդական հայերեն ու թուրքալեզու երգերով:

Կատարված է տքնաջան ու շնորհակալ մեծ աշխատանք Հայոց ցեղասպանությունից վերապրողների (որոնք արդեն չկան) խամրող հիշողությունից և հավերժ մոռացության վտանգից հայ ժողովրդի արևմտահայ հատվածի ողբերգական ու հերոսական պատմության անզուգական հուշերն ու երգերը փրկելու և անմահացնելու ուղղությամբ:

Այդ նյութերն իսկապես պատմական կարևորագույն վավերագրեր են հայոց մեծագույն ողբերգության ցնցող պատկերները ժողովրդական կենդանի լեզվով Վերարտադրելու առումով:

Սույն ուսումնասիրության մեջ հեղինակն իր գրառած հարուստ ու բազմազան նյութերը հմտորեն գուգակցել է պատմական ստույգ փաստերի հետ և ժողովրդական այդ նյութերը

ηαρձել են պատմական ճշմարտությունները հավաստող, հիմնավորող, մանրամասնող ժողովրդական յուրօրինակ վավերագրեր: Հարկ է նշել, որ հեղինակն առաջինն է գիտական շրջանառության մեջ դրել Հայոց ցեղասպանության շուրջ հյուսված հիշյալ նյութերը՝ հատկապես ժողովրդական հուշերն ու թուրքալեզու երգերը:

Աշխատությունը համալրված է վերապրողների լուսանկարներով և ամենակարևորը՝ թուրքալեզու երգերին կցված գրառողի կատարած թարգմանություններով, որոնք մեծապես դյուրացնում են նյութերի ընկալումը:

Ականատեսների այդ հուշերը և մանավանդ թուրքալեզու երգերն ունեն պատմական վավերագրերի արժեք ոչ միայն հայ ժողովրդի ողբերգական այդ շրջանի պատմությունը ճիշտ հասկանալու և ըմբռնելու իմաստով, այլև Հայ Դատի պաշտպանությունն առավել հիմնավորելու և հատկապես թուրք ու թուրքամետ պատմաբաններին ժողովրդական հուշերով և հենց թուրքալեզու երգերով ու նրանցում հնչող մեղադրանքներով հակաբարված տալու առումով:

ՍԱՐԳԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Հայաստանի Հանրապետության
Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի
թղթակից անդամ

Որքան տարիներն անցնում են, այնքան ավելի է մեծանում հետաքրքրությունը Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ, որը պայմանավորված է Վերջերս բազմաթիվ երկրների կողմից պատմական այդ փաստի ճանաչման իրողությամբ: Սակայն թուրք ու թուրքամետ պատմաբաններն առ այսօր ամեն կերպ ճգնում են խեղաթյուրել հայ ժողովորդի համար ճակատագրական դարձած 1915-1922 թթ. պատմական ստուգ իրողությունները:

Հայոց ցեղասպանության մասին տարբեր լեզուներով լուս են տեսել բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, փաստաթղթերի ժողովածուներ, քաղաքագետների և հասարակական գործիչների ասուլթներ, գեղարվեստական ստեղծագործություններ, սակայն հրատարակված այդ գրականության մեջ բացակայել են պատմական հիշյալ իրադարձություններից անմիջական տպավորություններ ստացած ականատես-վկա վերապրողների պատմած հուշերն ու հաղորդած ժողովրդական երգերը, որոնք ևս պատմանաշողական և փաստավավերագրական կարևոր արժեք են ներկայացնում: Քանի որ հայ ժողովուրդն ի՞նքն է կրել այդ բոլոր անասելի տառապանքները, հետևաբար, ժողովուրդն ի՞նքն է այդ զանգվածային ոճրագործության առարկան (object): Եվ ինչպես ամեն մի հանցագործություն բացահայտելիս որոշիչ են վկաների ցուցմունքները, նույնպես և այս պարագայում պետք է հենվել նաև ականատես վերապրողների վկայությունների վրա, որոնցից յուրաքանչյուրն իրավաբանական տեսակետից ապացուցողական նշանակություն ունի Հայ Դաստի արդարացի լուծման և Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործում:

Տակավին 1955 թվականից, երբ Խորհրդային Հայա-

տանում Հայոց ցեղասպանության մասին բացահայտ խոսել չեր կարելի, եթե մազապուրծ վերապրած ականատես-վկա տարագիր հայրենադարձները հանիրավի գրպարտվելու և աքսորվելու վախու ու դրոհի մեջ էին ապրում, ես՝ Երևանի Խ. Աբովյանի անվան Մանկավարժական ինստիտուտի ուսանողս, արհամարհելով ամեն կարգի դժվարություն և գիտակցելով ժողովրդական բանավոր ավանդության այդ կարգի նյութերի պատմագիտական և փաստավավերագրական արժեքը, սկզբում արևմտահայի արյան կանչով և անձնական նախաձեռնությամբ, իսկ 1960 թվականից Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հովանու ներքո, գիտական այլ աշխատանքներին զուգահեռ, ամառվա կիզիչ արևին, ձմեռվա ցուրտ սառնամանիքին, թաղից թաղ, գյուղից գյուղ ոտքով շրջելով, Հայոց ցեղասպանությունից հրաշքով փրկված ականատես-վկաներին որոնել-գտնելով, նրանց հոգեբանորեն մոտենալով, առանց կողմանակի հարցերով շեղելու նրանց ուշադրությունը, այլ թողնելով ազատ արտահայտել իրենց անմիջական տպավորությունները, գրի ենք առել (նաև ձայնագրել) նրանց պատմած սահմուկեցուցիչ հուշերը, տպավորիչ գրուցներն ու պատմական տարաբնույթ երգերը, որոնք մինչ այդ ո՛չ Հայրենիքում և ո՛չ Սփյուռքում չեին գրառվել և հրատարակվել [Սվազլյան 1984, 1994, 1995]:

Այնուհետև, 1995 թ. Ծիծեննակաբերդում (Երևան), հիմնադրված Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տնօրինության ընձեռած հնարավորություններով, շարունակել ենք այդ աշխատանքները [Սվազլյան 1997ա,

1997թ, 1999] ոչ միայն գրառելով, ձայնագրելով, այլև՝ տեսագրելով (օպերատոր՝ Գալուստ Հալաջյան) վերապրող ականատես-վկաների պատմած հուշերը, որոնք, համալրելով անցյալում և հետագայում մեր կողմից գրառված ու տեսագրված այլ հուշերի, ինչպես նաև երգերի հետ, վերծանել և ամփոփել ենք «Հայոց ցեղասպանություն» Ականատես վերապրող ների վկայություններ» ստվարածավալ հատորի մեջ [Սպազմյան 2000]: Ներկա ուսումնասիրության բնագրային հղումները՝ ականատես-վկա վերապրող ների պատմած հուշերի և նրանց հաղորդած պատմական երգերի հատվածները, մեջբերված են հիշյալ ժողովածուից (600 միավոր)՝ համապատասխան համարակալմամբ:

Սույն հատորում ի մի բերված ժողովրդական բոլոր նյութերի բնագրերը, ձայներիզներն ու տեսաերիզները պահպան ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի արխիվում:

Ժողովրդական այդ նյութերը հաղորդած ականատես-վկաները (600 վերապրող) գերազանցապես ավագ սերնդի ներկայացուցիչներն են՝ իրենց պատմական բնօրրանից բոնի կերպով արտաքալած հայերը, որոնք 1915-1922 թթ. Հայոց ցեղասպանության ժամանակ տարագրվել են Արևմտահայատանից, Կիլիկիայից (1921 թ.) և Անատոլիայի հայաբնակ գավառներից (1922 թ. Իզմիրի աղետ):

Պատմական այդ իրադարձությունների ընթացքում արևմտահայության զգալի մասն անխնա բնաշնչվել է, իսկ աքսորի ճամփաներին կողոպտված, ունեգրկված և ուժասպառ, հրաշքով փրկվածները, գաղթի ճամփաների գրկանքները ճաշակելով և բազմաթիվ զոհեր տալով, հասել են Արևել-

յան Հայաստան կամ՝ սփովել աշխարհի տարբեր երկրներ: Հետագայում այդ մնացորդացի որոշ մասը Կ.Պոլսից, Հունաստանից, Ֆրանսիայից, Սիրիայից, Լիբանանից, Իրաքից, Եգիպտոսից, Բալկանյան երկրներից և Ամերիկայից պարբերաբար ներգաղթել են Մայր Հայաստան և բնակություն հաստատել իրենց երբեմնի բնօրրանների հիշատակները խորհրդանշող Երևանի մերձակա նորակառուց թաղամասերում (Այգեստան, Սարի թաղ, Նոր Բուլթանիա, Նոր Արեշ, Նոր Կիլիկիա, Նոր Արաքիր, Նոր Զեյթուն, Նոր Խարբերդ, Նոր Սեբաստիա, Նոր Մալաթիա, Նոր Կեսարիա, Նոր Հաճըն, Նոր Մարաշ, Նոր Այնթապ, Նոր Մուսա լեռ, Նոր Եղեսիա), ինչպես նաև Էջմիածնում, Արմավիրում, Արարատում, Թալինում, Հրազդանում, Գյումրիում, Վանաձորում և այլուր:

Հայոց ցեղասպանությունից հրաշքով՝ փրկված վերապրող ականատես-վկաններին մենք մշտապես հանդիպել ենք ինքնամփոփով ու լուս՝ իրենց մտորումների մեջ խորասովզ: Այդ խորհրդավոր լուսությունը ևս ունեցել է իր պատճառը, քանի որ տասնամյակներ շարունակ խորհրդային Հայրենիքում տիրող քաղաքական արգելքները թույլ չեն տվել իրենց անցյալի մասին ազատ ու անկաշկանդ պատմել կամ վիպել: Հետևաբար, այդ կարգի նյութերը մեծ դժվարությամբ ենք հայտնաբերել ու գրի առել:

Ծուրչ 50 տարիների ընթացքում մեր հետևողական պրատումներով, ինչպես Հայաստանի տարբեր շրջաններում, նույնպես և Հունաստան, Ֆրանսիա, ԱՄՆ և Թուրքիա կատարած մեր անձնական կամ գիտաժողովային կարճատև ուղևորությունների ընթացքում մշտապես որոնել, հայտնաբերել ենք Հայոց ցեղասպանությունից վերապրող ականատեսների ա-

վագ, միջին և կրտսեր սերունդների ներկայացուցիչներին, մոտիկից ծանոթացել նրանց հետ, թափանցել նրանց հոգու խորխորատները:

Տեղի տալով մեր թախանձագին հորդորներին՝ նրանք, պոռթկացող հուզումով կրկին վերապրելով իրենց տխուր անցյալը, արցունքախառն հեկեկոցներով սկսել են պատմել իրենց հիշողության մեջ անթեղած սրտամորմոք հուշերը, թե ինչպես երիտթուրքական ոստիկանները բռնի տեղահանել են իրենց պապենական շեն բնօրրանից և իրենց աչքերի առաջ անմարդկայնորեն հոշոտել իրենց ծնողներին ու հարազատներին, պատվազրել իրենց մայրերին ու քույրերին, քարերով ճիշել նորածին մանուկներին....:

Ականատես-վկանների պատմած հուշերում արտացոլված են հայրենի բնաշխարհի գեղեցկությունները, նրանց նահապետական առօրյա կենցաղն ու սովորութենքրը, նրանց ապրած ժամանակաշրջանը՝ հասարակական-քաղաքական կյանքի պայմանները, նշանակալից պատմական իրադարձությունները, երիտթուրքական կառավարության պարագլուխների (Թալեաթ, Էնվեր, Ջեմալ, Նազիմ, Բեհանդին Շաքիր) գործադրած դաժանությունները (հարկահավաք, զորահավաք, զինահավաք, ողջակեզ, բռնագաղթ, ջարդ, կոտորած), նրանց կազմակերպած բռնի տեղահանությունները դեպի ամայի անապատներ (Դեյր-էլ-Զոր, Ռաս ու Ալ Ալա, Ռաքքա, Հոմս-Համա, Մ'եսքենե, Սուլուն), հայերի կրած անասելի տառապանքները (քայլք ուժասպառվելու աստիճան, ծարավ, քաղց, համաճարակ, մահվան սարսափ), ինչպես նաև արևմտահայ տարբեր հատվածների մղած արդար ու ազնիվ ոգորումներն ընդդեմ բռնության՝ պաշտպանելու համար իրենց ապրելու տար-

րական իրավունքը (1915 թ. Վանի հերոսամարտ, Շատախի, Շապին-Գարաբիսարի, Սասունի գոյամարտեր, Մուսա լեռան, Ուրֆայի, ավելի ուշ՝ 1920-1921 թթ. Այնթապի, Հաճընի հերոսամարտեր), այդ ինքնապաշտպանական մարտերի ազգային հերոսներ (շապինգարաբիսարցի Անդրանիկ Օզանյան, վաճեցի Արմենակ Եկարյան, Մեծն Մուրադ [Համբարձում Բոյաջյան], մուսալեռցի Եսայի Յաղուբյան, ուրֆացի Մկրտիչ Յորմենեղբայրյան, այնթապցի Ադուր Լոռնյան, գեյթունցի Արամ Չոլաքյան, ազգային Վրիժառու Սողոմոն Թեհիներյան) և բազմաթիվ այլ հայտնի ու անհայտ հայորդիներ, որոնք ժողովրդական զանգվածների հետ միաձուլված պայքարել են, նահատակվել, նաև դիմակայել ու վերապրել:

Ականատես վերապրողներից յուրաքանչյուրն իր կյանքի հուշը պատմել է իրեն հարազատ հայերեն խոսվածքով, հաճախ՝ բարբառով կամ օտարախառն հայերենով, նաև՝ թուրքերեն, քրդերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն:

Մեր գրի առած, ձայնագրած ու տեսագրած ժողովրդական բանավոր նյութերն ականատես վերապրողների անմիջական տպավորությունների վերհուշերն են, նրանց խոհերը, մտորումներն ու վկայությունները՝ արևմտահայությանը բաժին ընկած ճակատագրի կենդանի պատկերների ստույգ ու ճշմարտացի վերարտադրութամբ: Ականատես վերապրողներն անկախ իրենց մասնագիտությունից, իրենց ապրած դաժան կյանքի փորձով հարստացած և իմաստնացած անհատականություններ են, որոնց համար նախ և առաջ՝ «Մարդը մարդ պետք է լինի, միևնույն է՝ հայ է, թե՝ թուրք», - ինչպես նախանշել է Արտավագդ Կտրածյանը (ծնվ. 1901 թ., Աղաբազար) իր պատ-

մած հուշի սկզբում [Սվազյան 2000¹: Վկայություն՝ 220, էջ 360]:

Նախապես հայերն ու թուրքերը համերաշխ են ապրել միմյանց հետ: Դերջանցի Առաքել Թագոյանը (ծնվ. 1902 թ.) վկայել է հայերի հաշտ ու խաղաղ դրացիական հարաբերությունները թուրք և քյուրդ բնակիչների հետ հատկապես դեպի Մշո Ս. Կարապետ ուխտագնացության օրերին. «...Ուխտավորներն զատ թուրք և քյուրդ բնակիչները ևս հավաքվում էին, մատադ ուտում մեզ հետ, մեզ հետ ուրախանում, երգում, պարում...» [Սվ. 2000: Վկ. 96, էջ 203]:

Հարկ է նշել, որ Հայոց ցեղասպանության օրերին այդքան տանջանք ու տառապանք տեսնելուց հետո անգամ հայ վերապրողներն ատելություն չեն տածում թուրք հասարակ ժողովրդի նկատմամբ. «...Պիտի ասեմ նաև, որ իո բոլոր թուրքերը վատ չեն, նրանց մեջ էլ լավերը կան: Այդ երիտթուրքերի կազմակերպածն էր, թե չէ՝ ժողովրդը լավն էր, և մենք թուրքերի հետ լավ հարաբերությունների մեջ էինք մշտական: Նրանց մեջ էլ լավ մարդիկ կան. դա էլ փաստ է», - ասել է Արդվիճից Նեկտար Գասպարյանը (ծնվ. 1910 թ.) [Սվ. 2000: Վկ. 74, էջ 157]:

Սույն ուսումնասիրության մեջ պատմական ստուգ փաստերը համադրված, մանրամասնված ու լրացված են ականատես վերապրողների հաղորդած վավերական վկայություններով՝ ներկայացնելով Հայոց ցեղասպանության ընդհանուր պատմական ընթացքը:

¹ Սվազյան 2000 – Այսուհետև՝ Սվ. 2000: Վկայություն – Այսուհետև՝ Վկ.:

Ականատես-վկա վերապրողների պատմած հուշերը հնարավորություն են տալիս գիտական հետազոտության ենթարկել նաև այդ կարգի նյութերի ժանրային տիպաբանական առանձնահատկությունները:

Հայոց ցեղասպանության ականատես-վկաների պատմած հուշերը, որպես ժողովրդական բանավոր ավանդության տարատեսակ, իրենց կառուցվածքով կա'մ հակիրճ են ու սեղմ, կա'մ՝ ծավալուն ու երկարապատում, որոնք ներառում են նաև զանազան երկխոսություններ, մեջբերումներ, ժողովրդական բանահյուսության տարաբնույթ ժանրեր (երգ, վիայերգ, զրուց, առած-ասացվածք, օրհնանք, անեծք, աղոթք, երդում) հաստատելու համար իրենց պատմածի հավաստիությունը, առավել արժանահավատ ու տպավորիչ դարձնելով իրենց բանավոր խոսքը: Մանավանդ, իրենք՝ վերապրողները, բարոյական պատախանատվություն և պարտքի գիտակցություն են զգացել իրենց պատմածի նկատմամբ: Նրանցից շատերն իրենց հիշողությունները մեզ հաղորդելուց առաջ խաչակնքել են կամ երդվել: Իսկ երդումը նվիրական խոսք է՝ սրբություն, որը կեղծիք չի ընդունում: Ինչպես որ էրգրումցի Լորիս Պապիկյանը (ծնվ. 1903թ.) սկսել է պատմել իր հուշը. «Նախ՝ ասեմ, եթե միտումնավոր կերպով գունազարդած լինեմ դեպքերն ու դեմքերը, թող նզովք լինի ինձ և ընդհանուրի արհամարհանքին արժանանամ...» [Սպ. 2000: Վկ. 90, էջ 191]:

Խնդրո առարկա հուշերը, ենթարկելով քանակական ու որակական մանրակրկիտ վերլուծության՝ պարզել ենք, որ, ինչպես առանց հիշողության մարդ չկա, նույնպես և առանց հիշողության չկա ժողովուրդ, քանի որ հիշողությունը մարդու կամ ժողովրդի ապրած տարիների կյանքն է, նրա անցյալը, նրա

պատմությունը:

Հայոց ցեղասպանությունը, որն իրագործվել է քսան-երորդ դարասկզբին, անմիջականորեն ընկալվել է ականա-տեսների զգայարաններով, և այդ բոլորն անցնելի կերպով տպավորվել է Արանց հիշողության մեջ: Ինչպես խոստովան-վել է արդյունքի վերապրող Նեկտար Գասպարյանը (ծնվ. 1910 թ.): «...80 տարուց ավելի է անցել, բայց ես մինչև այսօր չե՞մ կարող մոռանալ իմ սիրելի վաղամեռիկ հայրիկին, մայրի-կին, քեռուն, հարևաններին, տատիկին, մեր բոլոր ազգական-ներին, որոնք գազանաբար սպանվեցին և մեզի թողին անտեր ու անօգնական: Իմ ամբողջ կյանքում ես միշտ հիշում եմ այդ սարսափելի տեսարանները, որոնք տեսել եմ իմ աչքերով, և ես երբեք հանգիստ չունեմ: Այնքա՞ն եմ արցունք թափել...» [Սվ. 2000: Վկ. 74, Էջ 157]:

Պատմական այդ իրադարձությունների ականատես-վկանները, ցավագնորեն վերապրելով իրենց տխուր անցյալը, մեզ են հաղորդել իրենց անձնական հուշերը՝ պատմական քնօրրանի, հայրենի օջախի, սիրելի հարազատների մասին, որոնք, ավա՛ղ, վաղուց չկան: Այդ անձնական հուշապատկեր-ները նրանք կրել են իրենց ողջ կյանքի ընթացքում՝ չկարողա-նալով ազատագրվել ճնշող մղամանջից: Եվ քանի որ վեր-ապրողների պատմած հուշերը ներկայացնում են արևմտահա-յերին վիճակված պատմական յուրահատուկ իրադարձություն-ների անմիջական տպավորությունները, ուստի հագեցած են խոր պատմականությամբ:

Առարկայորեն վերարտադրելով տվյալ ժամանա-կաշրջանի կյանքը, նիստ ու կացը, բարեկը, քաղաքական-հասարակական հարաբերությունները, վերապրողների հա-

ղորդած հուշերն անմիջական են, ճշմարտացի, վավերական և ունեն հավաստի վկայությունների արժեք: Ինչպես խարբերդցի Եղան Խալաջանյանը (ծնվ. 1900 թ.) դառնությամբ վկայել է. ...Հիմա 7 տուն ընտանիքն միայն ես եմ մնացած...» [Սպ. 2000: Վկ. 108, Էջ 218]:

Մալաթիացի Վերգինե Նազարյանը (ծնվ. 1910 թ.) և հաստատել է. «...Մեր գերդաստանը շատ մեծէր, մոտ 150-200 հոգի էինք: Քեռիներ, հորաքույրներ, հորեղբայրներ ունեի: Բոլորին Դեր Զորի ճամփաներին կոտորել են: Մնացել ենք երեք հոգի՝ ես, մայրիկս և եղբայրս...» [Սպ. 2000: Վկ. 125, Էջ 239-240]:

Այդ մասին է վկայել նաև բալուցի Հազարխան Թորոսյանը (ծնվ. 1902 թ.). «Ասքան տարի անցած է, բայց մինչև հիմա գիշերները քուն չունիմ, անցած-դարձածները աչքիս առցն կուգաճ՝ մեռելները, սաղերը կհաշվեմ» [Սպ. 2000: Վկ. 120, Էջ 232]: Այնպես որ, նրանց հաղորդած նույնիսկ թվային հաշվարկները ստուգ են:

Մշեցի Հրանտ Գասպարյանը (ծնվ. 1908 թ.) հատուկ ընդգծել է այդ հանգամանքը՝ իր պատմած հուշի վերջում հավաստիացնելով. «...Ես ինչ որ տեսել եմ, էն իմ աչքերով տեսածը պատմեցի ձեզ: Ամբողջ աչքիս դեմն է իմ տեսածը: Խնուսից ոչ մի բան չենք բերել, միայն ջաններս ենք ազատել: Մեր գերդաստանը 143 հոգի էինք. մի քոր, մի ախատեր, մերս ու ես փրկվանք» [Սպ. 2000: Վկ. 12, Էջ 71]:

Հետագա ամբողջ կյանքի ընթացքում ականատես վերապրողների կողմից մեկ առ մեկ հաշվված, կետ առ կետ վերլուծված այդ փաստացի վկայությունները, պատմական իրադրությունների հետ համադրելիս, դույզն իսկ կասկածի տե-

ղիք չեն տալիս: Նրանք գրեթե միշտ իրենց պատմած հուշի մեջ հիշատակում են իրենց գերդաստանի ավագներին՝ մեծիութը, մեծմորը, ծնողներին, և առ մոտիկ ազգականներին և ընտանիքի մյուս անդամներին՝ հաճախ նշելով նրանց անուններն ու ծննդյան թվերը: Հետևաբար նրանց հաղորդած տվյալներն այնքան են ստուգ ու հավաստի, որ նույնիսկ ցեղասպանության թորի ու բորի մեջ իրար կորցրած հարազատները, մեր գրքերում զետեղված հուշերն ընթերցելով, տասնյակ տարիներ անց, աշխարհի տարբեր ցամաքամասերից երբեմն գտնում են միմյանց և մեզ շնորհակալություն հայտնում:

Հուշապատումի մեջ հանդես եկող գլխավոր անձը պատմողի կերպարն է, որը ոչ միայն պատմում է պատմական նշանակալից իրադարձությունների, դեպքերի ու դեմքերի մասին, այլև իմաստավորում է դրանք՝ դրսկորելով իր աշխարհայցքի և անհատականության հիմնական հատկանիշները, իր մոտեցման ուրույն տեսակետը, իր յուրահատուկ լեզուն և ոճը: **Հետևաբար, ականատես-վկայի պատմած հուշը միանշանակ է իր եղակիությամբ:** Այն տվյալ անհատի անձնական կենսագրությունն է՝ անցյալի իր իմաստավորմամբ, որը, յուրաքանչյուր անգամ վերապատմելիս, հուշի առանցքային բովանդակությունը գրեթե մնում է անփոփոխ, քանի որ նրանք այդ բոլորը պատմել են որպես սրբազն խոստովանանք: Եվ ես, բանագետ-ժողովրդագետին հատուկ մասնագիտական պատախանատվությամբ, հավատարիմ մնալով ականատեսների բանավոր խոսքին, նրանց պատմածները բառ առ բառ գրի եմ առել, գիտակցելով, որ նրանք իրենց ներանձնական սրբասուրբ գաղտնիքներն են ավանդում մեզ՝ **հետագա սերունդներին փոխանցելու համար:** Այստեղ տեղին է հիշատակել գեյ-

թունցու արժանավայել, խրոխտ կեցվածքով, 90-ամյա Կարապետ Թողլյանի (ծնվ. 1903 թ.) խոսքերը: Թեպետ նա գրաճանաչ չէր, բայց «ամեն իրիկուն քնանալեն առաջ աղոթքի պես» մրմնչացել է իր հուշերն ու երգերը, որպեսզի չմոռանա: Հետևաբար նա սրբազն խանդաղատանքով է մեզ հաղորդել իր մտապահածները, որպեսզի «գրի առնվիճ, չմոռացվիճ և գալիք սերունդներն ալ սորվիճ» [Սվ. 2000: Վկ. 342, էջ 413]: Այդ առումով նշանակալից են նաև երգնկացի վերապրող, հայտնի գրականագետ դարձած Գառնիկ Ստեփանյանի (ծնվ. 1909 թ.) պատմած հուշի վերջին խոսքերը. «...Այն, ինչ կատարվեց 1915 թ. մեր ժողովրդի, մեր գերդաստանի հետ, որը 100-ից ավելի էր և հազիվ 15 հոգի ազատվեց՝ ահավոր էր: Իմ մոր կողմից բոլորը սպանվել են կամ ողջ-ողջ լցրել են փոսը: Ասում են՝ հողը շարժվում էր նրանց վրա: Եղեռնին զոհ գնացին նաև Ստեփանյանները, չորս հորաքույրներիս ընտանիքները: Դա մի ամբողջ ողջակիզում էր: Միշտ մտորում եմ, թե մենք կարո՞ղ ենք արդյոք մոռանալ, բայց մենք իրավունք չունենք մոռանալու, քանի որ մենք փոքր թիվ ենք: Վրեժիննորության կոչ չեմ անում, բայց ես չեմ կարող խորհուրդ տալ, որ մոռանանք: Հայ ժողովուրդը չի կարող մոռանալ այն, ինչ տեսավ իր աշքերով: Եվ ինչպես Ավետիս Ահարոնյանը² է ասել. «Այսքան չարիք եթե մոռանան մեր որդիք, թող ողջ աշխարհը հայուն կարդանախատինք» [Սվ. 2000: Վկ. 95, էջ 202]:

Միաժամանակ, վերապրողների պատմած հուշերը նաև համանման են: Քանի որ տարբեր վայրերում, սեռատարիքային տարբեր խմբերի (տղամարդ, կին, ավագ, միջին,

² Ավետիս Ահարոնյան (1866, Խգդիրմավա – 1948, Փարիզ) – հասարակական, քաղաքական գործիչ, գրող, ՀՅԴ կուսակցության անդամ:

կրտսեր սերունդներ) պատմած հուշերն իրարից անկախ, գրեթե նույնությամբ նկարագրում են պատմական միկնովն ժամանակաշրջանի իրադարձությունները, պատմական համանման դեպքերն ու դեմքերը, իրենց տեսած ու զգացած նույն սարսափազդու տեսարաններն ու դաժանությունները, որոնք, համադրվելով, գալիս են միմյանց հաստատելու, միմյանց շարունակելու, լրացնելու և ամբողջացնելով՝ **միտվելով անձնականից ու առարկայականից դեպի համընդհանուրն ու համազգայինը**: Այդ հանգամանքն է նկատի ունեցել վերապրոդ Տիգրան Օհանյանը (ծնվ. 1902 թ., Կամախ), երբ իր պատմած հուշն ամփոփել է հետևյալ խոսքերով. ...իմ անցյալը իմ անցյալը չէ միայն, այլ նաև իմ ժողովրդի անցյալն է» [Սպ. 2000: Վկ. 97, էջ 207]: **Հետևաբար, ականատեսների հուշերն իրենց սերքին բովանդակությամբ բնութագրում են ոչ միայն տվյալ անհատին ու նրա միջավայրը, այլև ողջ հավաքականությանը՝ դառնալով արևմտահայոց հավաքական պատմական հիշողությունը**:

Սակայն ժողովրդի պատմական հիշողությունը նաև հարատելու կարողություն ունի: Թեպետ պատմական այդ իրադարձություններից շուրջ 90 տարի է անցել, և հրաշքով փրկված ականատես-վկաններից շատ-շատերն արդեն չկան, սակայն ավագ սերնդի հերկայացուցիչների պատմածներն ընտանիքներում այնքան են լսվել, այնքան են կրկնվել, որ դարձել են նաև հետագա սերունդների ժառանգությունը և, բերնից բերան անցնելով, շարունակում են հարատել նաև հետագա սերունդների հիշողության մեջ՝ արդեն որպես պատմական գրույցներ: Պատմական այդ գրույցները մեծ մասամբ գրի ենք առել հետագա սերունդներից, որպես վկայություն այն իրողու-

թլան, որ ժողովրդի պատմական հիշողությունը բնավ չի մեռնում, այլ շարունակում է գոյատևել նաև հետագա սերունդների հիշողության մեջ:

Մեզ հաջողվել է գրի առնել նաև Հայոց ցեղասպանության ականատես վերապրողների հաղորդած պատմական բնույթի երգերն ու վիպերգերը, որոնց խոսքերը գեղարվեստորեն վերարտադրում են տվյալ ժամանակաշրջանի հասարակական կյանքի բազմազան երևույթները՝ երիտթուրք կառավարության կազմակերպած զորահավաքն ու զինահավաքը, տեղահանությունն ու կոտորածները, ինչպես նաև որդեկորույս մայրերի, որքի և որբանոցի, հայրենասիրության ու հերոսամարտերի մասին փաստացի, հուզիչ ու տպավորիչ դրվագներ։ Այդ երգերն իրենց թեմատիկ ինքնատիպությամբ ու գաղափարական բովանդակությամբ ոչ միայն նորույթ են հայ բանագիտության բնագավառում, այլև դրանց շնորհիկ նորովի է ընկալվում պատմական տվյալ ժամանակաշրջանը՝ իր բնորոշ կողմերով։ Հետևաբար, հորինվելով հայ ժողովրդի արևմտահայ հատվածին վիճակված պատմական յուրահատուկ իրադարձությունների անմիջական տպավորությունների ներքո, այդ կարգի երգերը ևս հագեցած են պատմականությամբ։

Պատմական այդ երգերը, օժտված անհատների կողմից հորինվելով, իրենց ժամանակին ունեցել են լայն տարածում, անցել են բերնից բերան, ենթարկվել ժողովրդական մշակման՝ ծնունդ տալով նորանոր, զանազան տարբերակներ։ Նույնանման երգեր միաժամանակ հորինվել են զանազան տարբերակներով ու փոխակերպումներով, հանգամանք, որը վկայում է պատմական այդ երգերի ժողովրդական բնույթը։ Ժո-

ղովրդական այդ երգերի բազմազան տարբերակները, պատմական ստուգությամբ հանդերձ, բնութագրվում են սեղմ պատկերավորությամբ և հայ միջնադարյան լալյաց երգերին բնորոշ նույրը մեղեդայնությամբ։ Այդ երգերի յուրաքանչյուր տողն ու բառակապակցությունը մի ավարտուն պատկեր է, զանգվածային ողբերգության մի սահմոկեցուցիչ տեսարան, իսկ լալահանաչ կրկներգերը համալրում և ամբողջացնում են բանաստեղծական, պատկերավոր մտքի հուզահոգերանական կողմը։

Պատմական բնույթի երգերը հորիճվել են ոչ միայն հայերեն, այլև՝ թուրքերեն, քանի որ պատմաքաղաքական տվյալ հանգամանքներում Օսմանյան Թուրքիայի որոշ գավառներում հայերեն խոսելն արգելված է եղել։

Չբացառելով երկարատև համատեղ կեցության պայմաններում երկու ժողովուրդների հոգևոր մշակույթների ազդեցություններն ու փոխազդեցությունները, հարկ է նշել, որ վկայություններ կան, թե «հայ բառ արտասանողներու լեզուները կտրած էին, հետեւաբար, Կիլիկիայի մի շարք քաղաքներու (Սիս, Աղանա, Տարսոս, Անթէպ) և անոնց շրջակալքը ապրող հայերը կորուցել էին իրենց մայրէնին» [Գալուստեան 1934: էջ 698]: Եվ կամ՝ «թուրքերուն հարստահարութիւնն ու հալածանքն այնքան խիստ եղաւ, որ հայախօս Անթէպ եղաւ թուրքախօս, Փոքր Ասիոյ ուրիշ գլխաւոր քաղաքներու պէս։ Եւ վերջին կտրուկ հարուածը հայախօսութեանը ենիշերիներն էին, որ տուիմ՝ ծայրատելով հայերէն խօսողներուն լեզուները» [Սարգսֆեան 1953: էջ 5]:

19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարակզբի ազգագրագետքանահավաք Սարգսի Հայկունին, նկարագրելով իր ժամանակի արևմտահայերի քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր

իրավիճակը, գրել է. «...Հայոց լեզուն թուրք մոլլաների կողմից արգիլուած էր, և, հայերէն եռթ բառը մի հայիութիւն նկատելով, սահմանուած էր տուգանք՝ հինգ ոչխարի քանակով» [Հայկունի 1895: Էջ 297]:

Մեր գրառած ժողովրդական հուշերում ևս բազմաթիվ վկայություններ կան այն մասին, որ Քյոթահիայի, Բուրսայի, Աղանայի, Կեսարիայի, Էսքիշեհիրի և այլ վայրերի հայերը հիմնականում թուրքախոս էին: Աղանացի վերապրող Միքայել Քեշիշյանի (ծնվ. 1904 թ.) վկայությամբ՝ «արդեն արգելված էր հայերեն խոսիլը և սորվիլը. ոչ միայն լեզուն կկտրեհան, նաև թեկրուն տակ խաշած տաք հավկիթ կդնեհան, որ խոստովանվի, թե հայերեն կսորվեցնե ուրիշներուն: Եթե կխոստովանվեր՝ կտանեհան, կկախեհան կամ՝ կսպանեհան» [ՍՎ. 2000: Վկ. 182, Էջ 318]:

Այդ մասին է վկայում նաև մեր գրառած հայ ժողովրդական երգի պատառիկը.

Դպրոցը մտան, վարժուհուն բռնեցին,
Վայ, աման,
Բերանը բացեցին՝ լեզուն կտրեցին,
Այս, աման

[ՍՎ. 2000: Վկ. 352, Էջ 415]:

Քանի որ վարժուհին հանդգնել էր հայ մանուկներին հայերեն սովորեցնել: Իսկ տեղահանության ու աքսորի ճամփաներին այդ խստություններն ավելի են սաստկացել: Հետևաբար, արևմտահայերն իրենց վիշտն ու տառապանքն ստիպված արտահայտել են նաև թուրքերեն:

Նկատի ունենալով լեզվական ձուլման նախնական մակարդակը ներկայացնող այդ տիսուր երևույթի հասարակական-քաղաքական հանգամանքները, զանազան բարբառներով

գրառված նյութերի հետ, մեր ուշադրությունից չեն վրիպել նաև թուրքալեզու, սակայն բացահայտ հայկական ժագմամբ ժողովրդական երգերը: Վերջիններս թեպես հորինվել են տարբեր գավառների հայերի կողմից և այն էլ ոչ կատարյալ թուրքերնի իմացությամբ (հաճախ հիշատակվում են հայերեն բառեր ու արտահայտություններ, հայկական աճճանուններ ու տեղանուններ, նկատվում են քերականական և հնչյունային անճշտություններ), սակայն իրենց գաղափարական բովանդակությամբ ունեն պատմաճանաչողական կարևոր արժեք: Թուրքալեզու երգերը, ինչպես և բարբառային բնագրերը, ներկայացված են մեր իսկ կատարած գուգահեռ գրական հայերեն թարգմանություններով:

Գրառումների և վերծանումների ընթացքում շահացել ենք անաղարտ պահպանել վերապրողների բանավոր խոսքի ինքնատիպ յուրահատկությունները՝ այդ բոլորը ներկայացնելով բարբառագիտական ընդունված տառադարձությամբ: Բարբառային բնագրերը գրառելիս հաշվի ենք առել ինչպես պատմական Հայաստանի, Առյունիք և Կիլիկիայի ու Անատոլիայի հայության լեզվական նրերանգները:

Մեր գրի առած, ձայնագրած ու տեսագրած ժողովրդական նյութերն ընդգրկում են Արևմտահայաստանի, Կիլիկիայի և Անատոլիայի հայաշատ ավելի քան 70 բնակավայրերից (Սասուն, Մուշ, Բիթլիս, Շատախ, Վան, Բայազետ, Իզդիր, Ալաշկերտ, Կարս, Արդվին, Արդարիան, Բաբերդ, Շապին-Գարահիսար, Սեբաստիա, Էրզրում, Խնուս, Երզնկա, Դերջան, Կամախ, Թոխար, Արարեկիր, Խարբերդ, Քղի, Բալու, Մալթիա, Տիգրանակերտ, Մերդին, Աղյուսան, Եղեսիա, Եղովոկիա, Զեյթուն, Ֆընդըչագ, Հաճըն, Մարաշ, Այնթապ, Մուսա լեռ,

Քեսաբ, Բելլան, Դյորտյոլ, Աղանա, Հասան Բեյ, Տարսոն, Մերսին, Կոճիա, Օրդու, Նիդե, Կեսարիա, Թոմարզա, Էվերեկ, Աֆիոն-Գարանիսար, Էսքիշենիր, Զմյուռնիա, Յոզդատ, Սիվրիհիսար, Ստենոգ, Ամասիա, Սամսոն, Աղաբազար, Նիկոմիդիա, Պարտիզակ, Բուրսա, Բանդըրմա, Բիլեջիկ, Բաստմունի, Չանաքլալե, Ռոդոպ, Կ.Պոլիս և այլն) տեղահանված վերապրոդների, որպեսզի առավել ամբողջական պատկերացում տրվի ողջ արևմտահայության կրած տառապանքների, նրանց հուզաշխարհի և մտորումների մասին:

Սուլթան Աբդով Համիդի իշխանության տապալումից և 1908 թ. Սահմանադրության ընդունումից հետո, կառավարության գլուխն անցած երիտթուրքերի “İttihat ve Terakki” («Միություն և առաջադիմություն») կուսակցությունը, որդեգրելով համիդյան ջարդարար քաղաքականությունը և դավանելով պանթուրքական ու պանխալամական գաղափարախոսությունը, ձգտում էր ոչ միայն պահպանել օսմանյան կայսրությունը, այլև՝ բռնությամբ ոչնչացնել կամ ձուլել՝ թուրքացնել հայերին և քրիստոնյա մյուս հպատակ ժողովուրդներին, ստեղծել համարթուանական-համախալամական համընդհանուր տերություն՝ Միջերկրական ծովի շրջակայքից Մինչև Ալթայան երկրամաս:

1915-1922 թթ. Հայոց ցեղասպանությունից վերապրած ականատես-վկաները, որոնք գրեթե այլևս չկան, մեր գրառումների ընթացքում ամենայն մանրամասնությամբ հիշում էին քսաներորդ դարում իրագործված առաջին ցեղասպանության պատմաքաղաքական հանգամանքները: Նրանց ավագ սերնդի Աերկայացուցիչները նույնիսկ հիշում էին Թուրքիայի 1908 թ. Սահմանադրության ընդունումը, որի կարգախոսն էր՝ «Ազատություն, արդարություն, եղբայրություն, հավասարություն» անկախ ազգությունից և դավանանքից: Երկրում համաժողովրդական ցնծություն էր տիրում, քանի որ բոլոր ազգերին օրենքով հավասար իրավունքներ պիտի վերապահվեին:

Քաղաքական այդ աննախադեպ իրադարձության մասին է մեզ պատմել խարբերդցի վերապրող Սարգիս Խաչատրյանը (ծնվ. 1903 թ.): «...Հիշում եմ 1908 թվին, երբ հե-

ηաշրջում եղավ Թուրքիայում, մարդիկ փողոցներում երգում էին» [Սվ. 2000: Վկ. 110, էջ 222].

Kalkın, hey vatandaşlar!

Sevinelim yoldaşlar!

İşde size hürriyet:

Yaşasın osmanlılar!³

Վեր կացեք, հայրենակիցնե՞ր,

Հրճվենք, ընկերնե՞ր,

Ահա ձեզ ազատություն.

Կեցցն օսմանցիները³

[Սվ. 2000: Վկ. 337, էջ 412]:

Իսկ բիթլիսի վերապրող Հմայակ Բոյաջյանը (ծնվ. 1902 թ.) իր պատմած հուշի մեջ վկայել է. «1908 թ. հյուրիյեթ որ եղավ, սկզբում բոլորն այն կարծիքին էին, որ հայ ու թուրք եղբոր պես պիտի ապրեն: Անզամ մեր գյուղում տոնախմբություն եղավ և հրացանաձգություն կատարվեց...» [Սվ. 2000: Վկ. 17, էջ 77]:

Դեռևս 19-րդ դարում ծնված սասունցի ականատես-վկա Եղիազար Կարապետյանը (ծնվ. 1886 թ.), վերհիշելով անցյալի պատմական իրողությունները՝ նշել է. «...1908 թ. հյուրիյեթը բոլոր քաղաքական բանտարկյալներին ազատություն տվեց, որից հետո հայր, թուրքը, քյուրդը բոլորն էլ հավասար իրավունք պիտի ունենային: Ամեն տեղ հնչում էին ցնծության աղաղակներ: Հյուրիյեթի օրենքով վերջ էր տրվում հայերի ստորացմանը, ծեծին, հայրոյանքին, թալանին, կողոպուտին և արհամարհանքին: Նման վերաբերմունք ցուցաբերողը ենթարկվում էր ամենախիստ պատժի, նույնիսկ կախաղանի: Կա-

³ Մեր գրառած տարբեր գավառաբարբառների թուրքալեզու բնագրերում հնարավոր է հանդիպել շեղումներ թուրքերենի քերականական և հնչյունային կանոններից և կամ՝ հայերեն բառեր ու ձևույթներ: Վերապրողների հաղորդած տեղեկություններն անխաթար պահպանելու նպատակով հավատարիմ ենք մնացել հրանց բանավոր խոսքին: Թուրքալեզու բնագրերը ներկայացրել ենք մեր կատարած գուգանեն թարգմանությամբ: Մեր երախտագիտությունն ենք հայտնում Տիգրան Ծովիկյանին իր ցուցաբերած աջակցության համար (Վ. Ա.):

տարյալ վստահության վրա էին դրվում երկու ժողովուրդները: Հայերը ստանում էին ազատ ձայնի իրավունք, ընտրում ու տալիս էին իրենց պատգամավորը: Սա արևմտահայերի կյանքում մի ճոր վերածնումն էր...» [Սվ. 2000: Վկ. 1, էջ 42]:

Սակայն թուրքական սահմանադրության հոչակման մեկ տարին դեռ չեր բոլորել, երբ համիդյան կոտորածներից (1894-1896 թթ.) զերծ մնացած Աղանան ու նրա շրջակա հայացատ գյուղերը իթթիհատականների ատելության թիրախ դարձան:

1909 թ. Ս. Զատկի շաբաթը՝ ապրիլի 1-3-ը, Աղանան իր շրջակայքով բոցերի մեջ էր: Արյան ծարավ ամբոխը հարձակվում է Աղանայի հայկական թաղամասերի և շրջակա գյուղերի վրա, կողոպտում է բոլոր խանութները, կոտորում անզեն ու անպաշտպան հայերին, չխնայելով անգամ կանանց ու երեխաններին:

Աղանայի կոտորածը կանխամտածված բնույթ էր կրում: Այդ է վկայում Թուրքիայի Ներքին գործերի խորհրդական Աղիլ բեյի հեռագիրը, որն ուղղված էր Կիլիկիայի շրջանի բոլոր թուրք պաշտոնյաններին, որտեղ ասվում էր. «Մեծագոյն ուշադրութեամբ հոգ տարուի, որ վճաս չի հասնի օտար կրոնային հաստատութեանց և հիւպատոսարաններուն» [Ծիգմէճեան 1930: էջ 174]:

Թուրքական կառավարությունը հանձնարարում է Էղիրների օսմանյան հայ երեսփոխան Հակոբ Պապիկյանին մեկնել Աղանա, տեղում ուսումնասիրել իրողությունը և երեսփոխանական ժողովի համար պատրաստել թուրքերեն պաշտոնական հաշվետվություն: Հ. Պապիկյանը մեկնում է Աղանա, մանրամասն քննում կատարվածը և իր կազմած հանգա-

մանալից «Տեղեկագրի» մեջ նշում, որ «...ոչ միայն զոհերի թիւը կը հասնի 30 հազար հայի», այլև «յայտնի փաստ մըն է, որ կոտորածները կազմակերպուած էին տեղական իշխանութեանց գիտակցութեամբ եւ հրամանով»⁴ [Ատամայի եղեռնը 1919: էջ 28]:

Պատմավիպագիր Սմբատ Բյուրատն այդ իրադարձությունների անմիջական տպավորությունների տակ է ստեղծել ժողովրդականություն վայելող իր հետևյալ բանաստեղծությունը, որը, որպես իրողության ճշմարտացի վերարտադրություն, մեզ է հաղորդել հիշյալ զեյթունցի վերապրող Կարապետ Թողլյանը.

Կոտորածն անգութ՝ հայերը թող լան,
Անապատ դարձավ շքեղ Աղանան,
Կրակն ու սուրը և անխիղճ թալան,
Ռուբինյանց տունը, այս, ըրին վերամ:

Ռոպե մը չանցավ ու անգեն հայեր
Ինկան սուրին տակ խուժանին առջն,
Ժամեր, դպրոցներ բոցի մեջ կորան,
Բյուրավոր հայեր անխնա մեռան:

Անգութ թուրքերը որբացրին, թողին.
Զավակը՝ մորմեն, հարսը՝ իր փեսեն,
Զարդ ու խուրդ ըրին ինչ որ պատահեց,
Կերան, կշտացան հայու արյունեն...

⁴ Հ. Պապիկյանն իր այդ պատմական «Տեղեկագիրը» հազիվ էր ավարտել, երբ երիտթուրքերին հաջողվում է նրան թունավորելով սպանել, և այն չի հրատարակվում: Հեղինակի մահից հետո սկագիրն է թարգմանվել հայերեն և լուս տեսել 1919 թ. Կ. Պոլսում:

Երեքօրդիշեր կրակը՝ ներսեն,
Թշնամու սուրը, գնդակը՝ դուրսեն,
Զնջեցին հայեր երկրի երեսեն,
Արյուն կվազեր հայ փողոցներեն...

[ՍՎ. 2000: ՎԿ. 342, Էջ 413-414]:

Պատմաքաղաքական այդ իրադարձությունների անմիշական տպավորությունների տակ է հորինվել նաև արտահայտչական խորությամբ ու պատկերավորությամբ հագեցած թուրքալեզու ժողովրդական հետևյալ երգը.

*Hey, çamlar, çamlar, alaçık çamlar!
Her günde vurunca sakız damlar,
Sakız damlar sa: yüreğim ağlar:
Adana ırmağı sel gibi akar,
İşte geldim sana, kıyma Adana!
Oj, oj, işte gördüm sizi, kıyma çocukların!*

*Adana köprüsü tahta dir, tahta,
Ermeni muhaciri gelir bu hafta,
Adana ırmağı leş ilen kanlar!
Kaldırın leşleri: Adana kokar,
İşte geldim sana, kıyma Adana!
Oj, oj, işte gördüm sizi, kıyma çocukların!*

*Հեյ, մայրիներ, մայրիներ, պես-պես մայրիներ,
Ամեն արև դիաչելիս՝ խեժը ծորում է կայր-կաք.
Խեժը ծորայիս՝ պիրսու է լաց լինում.
Աղանա գետն է հեղեղի պես հոսում.
Անա քեզ եկա, շարդվա՛ծ Աղանա,
Ավա՛ղ ձեզ տեսա, մանուկներ մորթված:*

*Աղանայի կամուրջը փայտյա է, փայտյա,
Հայ զաղթականները կզան այս շաբաթ,
Աղանա գետը՝ արյուն ու դիակ,
Հավաքեց դիակները. կիսուի Աղանան.
Անա քեզ եկա, շարդվա՛ծ Աղանա,
Ավա՛ղ ձեզ տեսա, մանուկներ մորթված*

[ՍՎ. 2000: ՎԿ. 340, Էջ 413]:

Աղանացի ականատես-վկա Միքայել Քեշիշյանը (ծնվ. 1904 թ.) հուզումով է մեզ պատմել. «1909 թ. Աղանայի կոտորածի ժամանակ ես հինգ տարեկան էի: Այդ սարսափելի գիշերը թուրքերն կոչվեց “*Camuz dellendi*” («Գոմեշը գծվեց»): Քանի որ, իրոք, սուլթանը գծվել էր: Նրա հրամանով մարդկանց մորթեցին, մոտ երեսուն հազար հայ սպանեցին, տները քանդեցին, վառեցին, մոխիր դարձուցին: ...Բոլորին հավաքեցին տարին Աղանա ըրմաղը (գետը), սուլթան Համիդին լուր դրկեցին, որ բոլոր հայերին հավաքել ենք, բերել գետին եզերքը՝ իրմեն հրամանի կսպասեն: Մեկ կողմը ջուր, մեկ կողմը՝ կրակ: Պապա-

ինձի գրկած էր: Ես կհիշեմ, շալակեն կտեսնայի: Մամաս ալ մեզի հետ էր, գետին եզերքը մեզի լեցուցեր էին: Սուլթանեն հրաման եկավ՝ մերումի հրաման: Մեզ ալ. «Փաղիշահը չօ՛ք եաշա» (Թագավորս շա՛տ ապրի) ըսել տվին: Տուն եկանք, բայց սպանվողները՝ սպանվեցան» [Ավ. 2000: Վկ. 182, էջ 318]:

Աղանայի կոտորածի ընթացքում ավերվում և հրկիավում են բազմաթիվ հայկական քաղաքներ ու գյուղեր: Իսկ Մուսա լեռը, Դյորտյողը, Հաճընը, Սիսը, Զեյթունը, Ծեյխ Մուրադը, Ֆընդըշագը և մի շարք այլ բնակավայրեր, իրենց հերոսական ինքնապաշտպանությամբ, կասեցնում են տասնյակ հազարավոր թուրքերի հարձակումը և փրկվում են ջարդերից:

Հստ էության, այդ Մեծ եղեռնի սկիզբն էր, երբ երիտթուրքերը տենդորեն նախապատրաստվում էին հիմնովին բնաջնջել հայ ժողովրդին՝ սպասելով հարմար առիթի: Այդ առիթն ստեղծվեց, երբ բոնկվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Թուրքիան պատերազմի մեջ մտավ զավթողական նպատակներով և հայերի բնաջնջումն իրականացնելու իր հրեշտական ծրագրով:

Զավթողական այդ պատերազմը ևս իր գեղարվեստական արտացոլումն է գտել ժողովրդական երգի մեջ.

*Pencereden kar geliyor,
Bak dışarı kim geliyor?
Ölüm bana zor geliyor,
Uyan, sultan Hamid, uyan!
Kan ağlıyor bütün cihan!
Aman! Aman! Mayrik!*⁵

Պատուհանից ձյուն է գալիս,
Տե՛ս դրսից ո՞վ է գալիս,
Մահն ինձ դժվար է գալիս.
Զարթնի՛ր, սուլթան Համիդ, զարթնի՛ր.
Ողջ աշխարհն արյուն է լալիս:
Ավա՛ղ, ավա՛ղ, մայրիկ⁶

[Ավ. 2000: Վկ. 338, էջ 412]:

⁵ Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «մայրիկ» բառը:

Զյունապատ ձմռան սառնամանիքը համեմատված է մահվան (պատերազմի) սարսափի հետ, երբ երկրի ղեկավարը (*zalim sultan*) անտարբեր է ժողովրդի ճակատագրի նկատմամբ, նույնիսկ այն ժամանակ, երբ «ողջ աշխարհն արյուն է լալիս»:

1914թ. օգոստոսի 6-ին Կ.Պոլսում կնքվում է գերմանոթուրքական զինակցության համաձայնագիրը: Թուրքական կառավարությանը հղած հայտագրով (նոտա) Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմը նշում էր. «Եթէ օսմանեան կառավարութիւնը, հաւատարիմ մնալով իր պարտաւորութեանց, պատերազմի մտնէ Երեակ Համաձայնութեան դէմ, Գերմանիան կ'ապահովէ անոր հետեւեալ առանցութիւնները»: Կնքված համաձայնագրի վեց կետերից մեկն էր. «Գերմանիան կը հարկադրէ՝ շտկել Օսմանեան կայսրութեան արեւելեան սահմանները, այն ձեւով որ ապահովուի Տաճկատանի անմիջական շփումը Ռուսաստանում ապրող մահմետական բնակչութեան հետ» [Լազեան 1942: Էջ 78]:

1915թ. փետրվարին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունն ստեղծում է հատուկ հանձնաժողով՝ «Երեքի գործադիր կոմիտե» (Բեհաէդին Շաքիր, Դոկտ. Նազիմ, Միդիաթ Շյուքրի) Թուրքիայի հայերի տեղահանությունն ու կոտորածը կազմակերպելու համար: Այն մշակել էր հայերի բռնագաղթերի ժամկետները և ուղիները, ոչնչացնելու վայրերը, ջարդարարների գործելակերպը, բանտերից ազատել քրեական հանցագործներին, կազմել երիտթուրքական խմբապետերի հրամանատարության տակ գործող չեթեններ (հրոսակախմբեր), որոնք «թեշքիլաթը մահսուսե» («հատուկ կազմակերպություն») անվան տակ պետք է իրագործեին հայերի ցե-

ղասպանությունը:

Նոյն թվականի ապրիլի 15-ին, թուրքական կառավարության ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշայի, ուղմական նախարար Էնվեր փաշայի և Խթթիհատի գլխավոր քարտուղար ու լուսավորության նախարար դոկտ. Նազիմի ստորագրությամբ, գաղտնի հրաման է ուղարկվում իշխանություններին՝ հայերի տեղահանության ու բնաշնչման վերաբերյալ: Եվ Թալեաթ փաշան կատաղի ատելությամբ ազդարարում է. «Պէտք է մաքրել հայերի հաշիւը», խոստանալով ոչինչ չխնայել այդ նպատակի համար [Աճտոնեան 1921: էջ 232]:

Խթթիհատի գործադիր կոմիտեի նիստերից մեկում Բեհաէդին Շաքիրը հայտարարում է, որ անհրաժեշտ է անմիջապես սկսել և վերջացնել հայերի տեղահանությունը և այդ ընթացքում կոտորել ժողովրդին. «Պատերազմի մեջ ենք, - ասել է նա, - Եվրոպայի և մեծ պետությունների միջամտության վախչկա, աշխարհի մամուլն ալ չի կրնար բողոք բարձրացնել: Եթե ըլլա իսկ, ուսէ արդյունք չունենար, առաջիկային խնդիրը կատարված իրողություն մը կդառնա» [Մեսրոպ 1955: էջ 258]:

Երիտթուրքերի կառավարության ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշան հատուկ հրաման էր արձակել. «Թուրքական հողի վրա հայերի ապրելու և աշխատելու իրավունքը լիովին վերացված է: Դրան համապատասխան կառավարությունը հրամայում է՝ չխնայել անգամ օրորոցի երեխաներին...» [Ներսիսյան 1991: էջ 564-565]:

Խթթիհատի գործադիր կոմիտեն նախատեսում էր այդ տեղահանությունը և կոտորածը կատարել ոչ թե բանակի և ոստիկանության միջոցով, այլ՝ բանտից ազատված ոճրագործներին, մարդասպաններին, ինչպես նաև քրդերին, չերքեզներին

ու չեշեններին հանձնելով այդ գործը:

Պատմաքաղաքական այս հանգամանքներում թուրքի-այում ապրող քրիստոնյա ազգերի, այդ թվում նաև հայերի համար մեծագույն չարիք էր դարձել ընդհանուր զորահավաքը (*Seferberlik*): 18-45 տարեկան հայ տղամարդկանց, զորակոչի անվան տակ, ներգրավում էին աշխատանքային գումարտակ-ների (*Amele tabur*) մեջ և, ըստ ուազմական նախարար Էնվեր փաշայի հատուկ հրահանգի, աչքից հեռու, ծածուկ վայրերում՝ սպանում:

...1914 թ. թուրքիան ընդհանուր մորիլիզացիա հայ-տարարեց, պատմել է խարբերդի Սարգիս Խաչատրյանը (ծնվ. 1903 թ.), - հայ երիտասարդներին թուրքական բանակ զորակոչեցին: Տարան, աշխատացրին ամիլե թաքուրի (աշխատանքային գումարտակ) մեջ, հետո էլ բոլորին սպանեցին» [Սվ. 2000: Վկ. 110, էջ 223]:

Իսկ խարբերդի Սարգիս Մարտիրոսյանը (ծնվ. 1903 թ.) ավելի մանրամասնորեն է անդրադարձել. «Առաջին համաշխարհային պատերազմին հայերին զինվոր տարին, շուրջ երեք հարյուր հազար հայ երիտասարդներ թուրքական բանակ դրկվեցան: Սկզբում անոնց ձեռքը զենք տվին, բայց հետո Էնվեր փաշան ըսեր է. «Մենք ճամփաներ պիտի շինենք՝ աշխատող ձեռքերու պետք ունինք»: Բայց իրականության մեջ անոնց փորած փոսերուն մեջը մետած, սպանած են...» [Սվ. 2000: Վկ. 111, էջ 224]:

Էրգրումում ծնված, բայց խարբերդի տեղահանությանը մասնակցած Հարություն Գրիգորյանը (ծնվ. 1898 թ.) վկայել է. «Խարբերդի տեղահանության ժամանակ ես տասնյոթ տարեկան էի: Լավ հիշողությանս մեջ է: Թմբուկ զարկին և քաղա-

քին մեջ կպտտվեր մումետիկը ու կըսեր. «Սեփերբերլիք դրը (զորահավաք է), պատերազմ պիտի ըլլա... Հետո ըսին, թե՛ հայերին պիտի աքսորեն: Քաղաքի մեջ սկսվեցին խուզարկություններ, որպես թէ գենք են փառում, բայց լրիվ կողոպտում էին, դրամ գտնելիս՝ իրենցն էր, մինչև իսկ սոխ մաքրելու դանակը հավաքեցին: Ով գենք չէր տալիս՝ եղունգներն էին քաշում, ծնծում էին կամ փող էին ուզում, որ գենք առնեն: ...Քաղաքի և գյուղերու մեջ հայ հարուստներուն բանտերը լեցուցին, ժողովուրդը մնաց անհովիվ ոչխարի պես: Քանի մը մեծերու ոտքերը պայտեցին, մի քանիսին ատամները քաշեցին, բանտերու մեջ եղողները տանջանքներին չդիմանալով, ինք-զինքնին վառեցին: ...Թուրքական բանակի հայ զինվորները զինաթափ եղած ու սպանված են: Նախ՝ որպես ճակատ դրկելու նպատակով կհավաքեն, փոխանակ ճակատ դրկելու ամիլեթաբուր կկազմեն, ուր հայ զինվորները թիապարտի կյանքի կմատնվին: Անգութ հրամանատարները կաշխատցնեն հայերը ճամփա շինելու, առանց խտրության՝ բեղել (փրկագին) զճարողներուն և չզճարողներուն: Ծրջապատված հեծյալ ու տիկաններով՝ անոնց անոթի, ծարավ, ժամերով կքայլեցնեն: Զինվորները կսկսին նախատել և վիրավորել, որը հետո կվերածվի հարվածների: Փարչանեի և Քեսիրիկի ճամփու վրա, երբ աղբյուրի մը կմոտենան, երկու հազար հոգու չեն թողուր, որ ջուր խմեն, ով կհանդգներ՝ անոր գլխուն կիշնար հրացանի կորի հարվածը: Գրեթե բոլորը բնաջինց եղան, և զոհերու մարմինները նետվեցան հասարակաց փոսի մը մեջ: Նոյն կերպ կվարվեին Դիարբեքիր դրկած երկու հազար աշխատավորներու հետ: Կարմիր խոնաղ (Կարմիր շենք) հավաքել էին տանջելու Խարբերդի երիտասարդ դպրոցականներին և զինաթափ եղած զինվորներին, որոնց խոշտանգված դիակները

իրար վրա թափված, նեխված էին: Ամեն անկյուն՝ արյուն, փսխունք, կղղանք: Գետնի վրա պառկողները պատերազմի դաշտին վրա փոված դիակներու կնմանեին: Այսպէս, իրարու ետև մնկ կողմէ գյուղերեն և ավաններեն բերված չափահաս կամ տարիքու անձինք Կարմիր խոնաղ կնետեն, մյուս կողմէ՝ ձերքակալվածները կորկեն Եղեսիա՝ իբր երկաթուղային գիծերու վրա աշխատելու: 1915 թ. հուլիսի 14-են հետո բոլոր երիտասարդները դրկված էին սպանդանոց...» [ՍՎ. 2000: Վկ. 89, էջ 187-188]:

Յոզդատցի Վերապրող Վերոնիկա Բերբերյանը (ծնվ. 1907 թ.) ևս անդրադարձել է թուրքական զորահավաքին. ...Շաբաթ օրը, իրիկվաճ դեմ բոլոր տղամարդկանց կհավաքեն թուրքական բանակ դրկելու, բայց այնտեղ հայերը կզատեն թուրքերից: Տերտեր պապիկն՝ Հակոբ քահանա Բերբերյանը, որ լիազորված էր հայերի իրավունքը պաշտպանելու, կտեսնա, որ հայերին ջոկում են թուրք զինակոչիկներից, կըսէ. «Ինչու՞ հայերին ջոկում եք»: Թուրք հազարապետը կըսէ. «Փափազ (քահանա) էֆենդի, հայերը պիտի գնան ճանապարհ շինելու, թուրքերը պիտի գնան ոուսական ճակատ»:

Հաջորդ օրը կիրակի էր: Պապս Ս. Պատարագը վերջացրել, հազիվ տուն էր եկել: Դեռ շունչ չառած, բոթը հասավ մեզի: Արթին աղային տղան ջրաղացպան էր, առտուն կելլա, կերթա աշխատանքի, կտեսնա ջրաղացին քովը լի՞քը մարդկանց գլուխներ, ոտքեր, ձեռքեր: Լեզուն վախեն բռնված հնիին կուգա տուն, կպատմե տեսածը: Արթին աղան տղային հետ եկան պապիկին պատմեցին, ըսին. «Էրեկվա զինվոր տարվածները գիշերով մորթել են»: Պապիկս կըսէ. «Գնացե՛ք, բողոքեցեք դայմաղամին (գավառապետ)»: Արթին աղան կերթա դայմաղամին բողոքելու, բայց ան գիշերը ալ տուն չի գար:

Հաջորդ օրը՝ երկուշաբթի, երկու թուրք ժանդարմա քո-
փալներով էկան: Ուրիշ անգամ, երբ մեր տունը ժանդարմա
կուգար, քաղաքավարի կերպով կըսեին, որ փափազ էֆենդին
հագնվի ու իրենց հետ գնա: Այս անգամ էկան, կոշտ կերպով
ըսին. «Հայդէ՛, քալքը՛» («Դե՛, վե՛ր կացեք»): Պապիկիս տարին
դայմադամին մոտ: Պապիկիս հետ տարել են նաև տեղի երևե-
լիներին, վաճառականներին, մտավորականներին: Մի թուրք
ասում է պապիկիս. «Փափա՛զ էֆենդի, մոտիկացավ վերջին
ժամդ, ի՞նչ ունիս ըսելիք»: Պապիկս ծունկ կչոքե, կաղորե: Ա-
տեղեն թուրք զինվոր մը կացինով կհարվածե, պապիկիս զլու-
խը կգլորվի գետին: Կսկսին ֆուտրոլ խաղալ իմ խելացի պա-
պիկիս զլխուն հետը...» [Սպ. 2000: Վկ. 214, Էջ 353-354]:

Թուրքական զորահավաքին հաջորդում է զինահավա-
քը: Այն ուղեկցվում էր համատարած շուրջկալներով, որոնց ըն-
թացքում «զենք» հավաքելու պատրվակի տակ թուրք ոստի-
կաններն ավերում էին հայերի տները, կողոպտում նրանց
ունեցվածքը, ձերբակալում, սպանում շատերին:

«Նախքան կոտորածը թուրքական ոստիկանները եկան
զենքերը հավաքեցին: Հարուստ կարապետ էֆենդիի տղան
ասել է՝ «զենք չկա»: Ոստիկանները խուզարկել էին, գտել էին,
անոր եղունգները քաշել էին, թենքուն տակն ալ խաշած հավ-
կիր էին դրել ու կապել», - ավելացրել է նույն Վերոնիկա Բեր-
բերյանը [Սպ. 2000: Վկ. 214, Էջ 353-354]:

Խարբերդցի Հակոբ Հոլոբիկյանը (ծնվ. 1902 թ.), վերհի-
շելով, թե ինչպես թուրք ոստիկաններն իր հորից զենք էին պա-
հանջում, պատմել է. «...Հայրիկիցս բացասական պատասխան
ստանալով, մտրակով հարվածում էին, վերջապես քաշելու-
յով հորս տարան բանտ: Այդ դաժանությունները կատարելու

պահին մայրս ասաց. «ηահիճնե՛ր»: Այդ բառի համար մորս դատարկ տան մեջ արգելակեցին: Մենք երեքս՝ ես, քույրս և եղբայրս մնացինք մենակ: Ես վագեցի մորս ետևից, դուան ճեղքից նայեցի, մայրս ասաց. «Տղա՛ս, գնացեք Գրիգոր հորեղբոր տունը»: ... Դեռ այդ օրերին Գրիգոր հորեղբայրս, որպես քաղաքագլուխ, դեռ պաշտոնի գլուխ էր: Նրան խնայել էին: Միշնորդեց, որը առանց կաշառքի չէր լինի, հորս բերինք տուն, ազատվեց: Հորս դարրին ընկերներից Լևոն Խոչիկյանը շալակով նրան հասցրեց տուն, քանի որ չէր կարող քայլել: Մայրս էլ արգելափակումից տուն եկավ: Հայրս խոշտանգված ընկած էր փորի վրա: Թիկունքի վրա չէր կարող պառկել: Հայրս պատմեց, թե մի գիշերվա մեջ ի՞նչ փորձանքներ են բերել թուրք դահիճները: Ահմետ օնբաշին, դաժան դեմքով մի տասնապետ, բանտախցից հորս բերում է խուցը՝ խոշտանգելու, պառկեցնում է փորի վրա, երկու կողմում կանգնած ոստիկանները կաղնու մահակներով սպասում են հրամանի: Հորիցս դարձյալ պահանջում են մատուցեր, մոսին, տասնոց: «Տու՛ր կամ՝ պառկի՛ր: Սկսե՛ք հարվածել». հրամայում է օնբաշին: Քառասուն հարված տալուց հետո նստեցնում են: Ահմետ օնբաշին ասում է. «Հը», չե՞ս ուզում բերել զենքերդ»: Ըստ հորս պատմածի, Ահմետ օնբաշին իր կողքը նստեցրել էր եկեղեցու և դպրոցի հայ երգեցողության ուսուցչին՝ Արմենակ Պետրոսյանին, այսինքն՝ հետո հերթը նրանն էր լինելու: «Մալի՛մ էֆենդի, զենք չունեմ»: Նորից են քառասուն հարված հասցնում, նորից է հարցնում: Պատասխանը՝ նույնը: Երրորդ անգամ պառկեցնելուց առաջ ասում է. «Ասա ո՞վ ունի զենք»: Հայրս մատնիչ չէր կարող լինել: Եթե նույնիսկ գիտենար՝ չէր ասի: Հարյուր քսան հարվածից կիսամեռ վիճակում քարշ են տալիս կալանատուն: Ահա հայրիկիս պատմածը...» [Սվ. 2000: Վկ. 109, Էջ 220]:

Արևմտահայության շրջանում լայնորեն տարածված հայախառն թուրքալեզու հետևյալ երգի մեջ թուրք գինվորական պաշտոնյան հարցնում է հայ երիտասարդին.

- *Ulan gâvur,⁶ doğru söyle:* - Գյավու՛ր⁶ տղա, ճիշտն ասա,
Sende martin varımış? Քո մոտ հրացան կա՞:

Հայ երիտասարդը Ժխտում է՝ այն համարելով հերյուրանք.

- *Hayır, efendim! iftira dir:* - Ո՛չ, պարո՛՛ն, հերյուրանք է,
Bilmem, görmedim, Զգիտե՛մ, չե՛մ տեսել,
Bilmem, görmedim. Զգիտե՛մ, չե՛մ տեսել:

Բայց հետո՝ հայերենով ծածուկ ավելացնում.

Պատեն կախված է՝ չե՛մ ըսեր,
Հայոց ազգը չեմ մատներ

[ՍՎ. 2000: ՎԿ. 323, Էջ 408]:

Վեսիկա (Վկայագիր) ստացած, թուրքական բանակին բոնի գինվորագրված հայ երիտասարդը նախազգում է, որ «սրան մահվան ճամփա կասեն», այնինչ «հայերն այնտեղ շատ ու շատ են».

Ana uyandır beni, gideyim talime,
Aynalı-martini alayım elime,
Gitmeye doğru vatan yoluna,
Buna ölüm yolu, derler,
    Allah saklasın!
Ermeniler çokdır, derler,
    Allah kurtarsın!

Մա՛յր, արթնացրո՛ ինձ, գնամ վարժանքի.
Ձեռքս վերցնեմ հայելիով-մարթին,
Գնալու եմ ուղիղ ճամփով հայրենի,
Սրան մահվան ճամփա կասեն.
    Աստված պահպանի,
Հայերն այնտեղ շատ ու շատ են.
    Աստված յոռդ փրկի

[ՍՎ. 2000: ՎԿ. 301, Էջ 405]:

Եթե այս երգի մեջ հայ պատանին պատրաստ է ծառայել թուրքական բանակին, կատարելու իր քաղաքացիական պարտքը Հայրենիքի (*Vatan*) նկատմամբ, որտեղ ինքն ապրում

⁶ Գյավուր (Gâvur) – Թուրքերի կողմից քրիստոնյաներին՝ անհավատներին տրվող նվաստացուցիչ արտահայտություն:

Է, ապա՝ հետագայում նա արդեն գիտակցում է, որ «զորակոչի» անվան տակ իր Ամաններին հեռացնում են իրենց հարազատ-ներից.

*Odalar yaptırdim bir ucdan uca,
İçinde yatmadım bir gün, bir gece,
Konma, bülbü'l, konma mezar taşına,
Neler geldi Ermeninin başına!*

*Tüfeğim çadırda asılı kaldı,
Ceizim sandıkta basılı kaldı,
Konma, bülbü'l, konma mezar taşına,
Neler geldi ermeninin başına!*

Մայրից ծայլ շինեցի սենյակներ,
Մեջը չըմեցի միօք, մի գիշեր,
Մի՛ թառիր, սոխա՛կ, մի՛ թառիր, շիրմաքարիԱ,
Ինչե՛ր եկան հայերի գլխին:

Հրացանս վրանում կախ տված մնաց,
Օծիսու սնորկում դարպած մնաց,
Մի՛ թառիր, սոխա՛կ, մի՛ թառիր, շիրմաքարիԱ,
Ինչե՛ր եկան հայերի գլխին

[Ավ. 2000: Վկ. 459, Էջ 431]:

Եվ զորակոչված հայ երիտասարդը խնդրում է դաժան չերքեզից՝ խնայել իրեն, քանի որ իր «*Առ Աշանածը*» կմնա այրի.

*Kıyma, çerkez, kıyma tatlı canımı!
Yeni nişanlım var karalar bağlar...*

Խնայի՛ր, չերքեզ, խնայի՛ր քաղցր հոգին,
Նոր Աշանած ունեմ' սևեր կկապի...

[Ավ. 2000: Վկ. 311, Էջ 406]:

Իսկ «*Աշանածը*» Ստամբուլի բովված աղի կաղինի պես «*աղի արցունը*» է թափում և ողբում նրա բացակայությունը.

*Tuzlu olur Stanbulun fistığı,
Taşdan olur Ermeninin yastığı,
Kör olsun şu meydanın dostluğu:
Aldılar nazlı yarımı, duyan ağlasın,
Aman! Aman! Mayrik!*⁷

Աղի է լինում Ստամբուլի պիտակը.
Քարից է լինում հայերի բարձը.
Կորամար ապ հրապարակավիճ բարեկամությունը?
Տարան սիրած յարին, լոտող թող լաց լինի:
Ավա՛ղ, ավա՛ղ, մայրի՛կ⁸

[Ավ. 2000: Վկ. 338, Էջ 413]:

Այդ ժամանակ Թուրքիայում հատուկ հրահանգ կար՝ բանակում ծառայող քրիստոնյաներին, առանց որևէ զանցան-

⁷ Նկատի ունի 1908 թ. Օսմանյան Թուրքիայի Սահմանադրությունը, որը ձևականորեն խոստանում էր Թուրքիայում ապրող բոլոր ժողովուրդներին, անկախ ազգությունից ու դավանանքից, «Ազատություն, Արդարություն, Եղբայրություն, Հավասարություն»:

⁸ Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «մայրիկ» բառը:

քի, ոչ միայն իրենց զորախմբերից հեռացնել և ընդհանուրի աշքից հեռու, ծածուկ վայրերում գնդակահարել, այլև՝ բանտերում սովամահ անել.

Haniya da benim tuz ekmeğim yiyenler,   *Ու՞ր են իմ աղ ու հացն ուսողները*

"Ahbap olmeden, ben ölüürüm" diyenler   *«ՀԱԿերս չմեռած՝ ես մեռնեմ», - ասողները*

Այսինչ նրա հավատարիմ հայ ըԱկերները.

Tığlık⁹ Sarkis,¹⁰ Taslak⁹ Misak¹⁰ vurulmuş...   *Տղիկ(յան)⁹ Սարգիս¹⁰ ու Թապլաք(յան)⁹ Միսակը¹⁰ խփվել են...*

Իսկ ինքը՝ հայ զինվորը, բանտարկված է.

Mahpushane üstümüze damlıyor...   *Բանտի կտորից մեր վրա է կաթկռում...*

Այսինչ նրա հարազատները.

Anam da baş üstümde ağlıyor, Beçare nişanlım karalar bağlıyor...   *Մայրս՝ գլխիս վրա լաց է լինում, Խեղճ նշանածս սկեր է կապում...*

[ՍՎ. 2000: Վկ. 334, էջ 411]:

Բանտից ու զնդանից բացի, հայ զինվորին ամեն րոպե մահ էր սպառնում.

*Varın, söyleyin anama: damda yatması
"Toros"¹⁰ oğlum gelir diye" yola baksın,
Anama deyin: bohçamı açmasın;
Çuha şalvarımı uşkur takmasın,
Çayırlı ben silama varamaz oldum,
İskuli¹⁰ nişanlımı göremez oldum,
Daracık sokakdan geçemez oldum.*

Գնացե՛ք, ասացե՛ք մորս՝ տանիքում չըմի.
Թրուս¹⁰ որդիս գալիս է ասեղով՝ ճամփին չմայի.
Ասացե՛ք մորս՝ օժիտս չբացի.
Բրոյա շալվարիս խոնջան չանցկացնի.
Արդեն ես չեմ կարող օգնել հայրենիքիս,
Տեսնել չեմ կարող Խոկուրի¹⁰ նշանածիս,
Անցնել չեմ կարող այս եղան փողոցից

[ՍՎ. 2000: Վկ. 335, էջ 412]:

Եվ հայ զինվորի մայրն անհօւմ է զորահավաքը, որն ավելի նման է կոտորածի, քանի որ գարնան վարդերի և սոխակների հետ հայ երիտասարդները ևս գնացին, բայց՝ ընդմիշտ.

⁹ Հայկական ազգանուն:

¹⁰ Հայկական անուն:

*Atımı bağıladım delikli taşa,¹¹
Kör olasın sen, Enver paşa!
Ermeni cahil kalmadı,
Gitti gül, gitti bülbul, ne diyelim!
İster oğla, ister gül, ne diyelim!*

Նժուզը կապեցի ծակ քարիհ¹¹,
Կողանա՞ս դու, Էնվէ՛ր փաշա,
Հայ երիտասարդ էլ չմնա՞ց,
Անցավ վարդը, անցավ սոխակը, ի՞նչ ասեմ,
Կուզե՞ւ լաց, կուզե՞ւ խնդա, ի՞նչ ասեմ

[ՍՎ. 2000: ՎԿ. 448, Էջ 428]:

Հայերի ատելությունն աստիճանաբար վեր է ածվել ծաղր ու ծանակի, և սեղմ բառերով ուրվագծվում է Թալեաթ փաշայի արտաքինը, որը նաև նրա ներքին բնութագիրն է.

*Talaat paşa eşek gibi,
Bıyıkları yular gibi...*

Թալեաթ փաշան ավանակի պես,
Բեղերը բարակ սանձի պես...

[ՍՎ. 2000: ՎԿ. 453, Էջ 428]:

Չորահավաքին ու զինահավաքին հաջորդում է հայ մտավորականների ձերբակալությունը, որպեսզի հայ ժողովուրող զրկվի ոչ միայն իր ուազունակ ուժից, այլև՝ ղեկավար մտքից: 1915 թ. ապրիլի 24-ին, շաբաթ կեսգիշերին, Կ.Պոլսում ապրող 273 երևելի դեմքեր բռնությամբ տարվում են ոստիկանատուն, այնուհետև՝ աքսորվում Միջգետքի անապատներ և բնաշնչվում: Դեպի Զանդերը և Այաշի անապատներն են քչվել ու սպանվել օսմանյան խորհրդարանի անդամ, իրավաբան-գրող Գրիգոր Զոհրապը, բանաստեղծներ Դանիել Վարուժանը, Սիամանթոն, գրողներ ու բժիշկներ Ռուբեն Զարդարյանը, Ռուբեն Սևակը, Հովհաննես Թղկատինցին, Մելքոն Կյուրճյանը, Երուխանը, Սմբատ Բյուրատը, Տիգրան Զլոկյուրյանը, Նազարեթ Տաղավարյանը և շատ ու շատ հայտնի դեմքեր Կ.Պոլսից, Սվագից, Դիարբեքիրից, Մարզվանից, Էրզրումից, Կեսարիայից, Խզմիրից և այլ հայաբնակ վայրերից:

¹¹ Դեկիրի թաշ (ծակ քար) – Հայկական գյուղական տան մուտքի մոտ պատին ագուցված քարե օղակ՝ ձիու սանձը կապելու համար:

Աղաբազարցի վերապրող Մարի Երկաթը (ծնվ. 1910թ.) նրանց մասին վկայել է. «...Տարին մեզի Էսքիշենիր, լեցուցին խանի մը մեջ: Մեր քովի խանը, որը մերինին պես աղտոտ էր ու մութ, հոն ալ բերին լեցուցին Պոլիսեն աքսորված բոլոր մտավորականներուն: Անոնք ալ ըսես նե՛ քոլալը օձիքներով, յախա-քրավաթով, հագած-կապած, բայց արդեն վրա-նին-գլուխնին պա՛տո-պա՛տո, գզզպա՛ծ: Մենք ամեն գիշեր լսում էինք անոնց լաց ու կոծի ձայներն ու հառաչանքները, որովհետև թուրք զարիթներն ու ոստիկանները անոնց սաստիկ ծնծում էին: Քանի մը օրեն անոնց բոլորին ալ տարին: Լսեցինք, որ անոնց շատ տանջանքներով սպանել են» [Սվ. 2000: Վկ. 226, էջ 366]:

Ամենուրեք փակվում են հայկական դպրոցներն ու վարժարանները: Հայկական կրթական օջախների հետ ավերվում են նաև հայկական եկեղեցիները: Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքությունը միացվում է Սիսի կաթողիկոսությանը, և Թուրքիայի հայության հոգևոր պետ է ճանաչվում Սահակ Բ կաթողիկոս Խարայանը:

Ռուսական հետախուզությունը 1915 թ. մարտի 15-ին և ապրիլի 3-ին Թուրքիայի վերաբերյալ հաղորդումների մեջ նշել է, որ ամբողջ երկրում տեղի են ունենում հայերի ձերբակալություններ, սիստեմատիկ կոտորածներ՝ էրգրումում, Դյորտյոլում, Զեյթունում և շրջակայքում. արյունալի ընդհարումներ՝ Վանում, Բիթլիսում, Մուշում. բռնություններ, թալան, սպանություններ՝ Ակնում և ամբողջ Փոքր Հայքում, ժողովրդի տնտեսական քայլայում, ընդհանուր կոտորած...

Արևմտահայության ահավոր վիճակի մասին է վկայել 1905 թ. Վանի Հայոց ձորի Կեմ գյուղում ծնված Սիրակ Մա-

նասիանը. «1915 թ. մարտի 4-ին լուր հասավ, որ հասարակական-քաղաքական գործիչ պարոն Իշխանին¹² մեր հարևան Հիրծ գյուղում սպանել են: Այդ այն ժամանակն էր, երբ թուրքերը Զնդեթ փաշայի միջոցով մեր մեծերին կանչում և գլուխներն ուտում էին: Այդ ահոնելի օրերին պր. Իշխանին հանկարծակի սպանում են և գցում են հորը: Չքավարարվելով դրանով, նրա երկու երեխաներին ևս ողջ-ողջ գցում են հորը: Մենք, որ այդ լսեցինք, հայրենակիցներով իրար անցանք: Մենք սկսեցինք պատրաստվել թուրքերի հարձակմանը:

1915 թ. մարտի 5-ին հուժկու հրետանու ձայն լսեցինք: Ժողովուրդը հավաքվեց հրապարակ և գնաց, լցվեց եկեղեցին: Թուրքերն արդեն նախօրոք զորահավաք էին կազմակերպել և բռոր երիտասարդներին հավաքել: Քանի որ երիտասարդներ չկային, մերոնք ստիպված էին դիրքերը թողնել-գնալ հարևան գյուղերը: Մենք գնացինք Կյուկյանց հայկական գյուղը: Այս-տեղ մի քանի հազար մարդիկ էին, մեզ տեղավորեցին մարագ-ների մեջ: Ամեն օր թուրքերը բռնում էին հայերին և մեր աչքի առաջ կախում կամ մորթում էին: Դրանցից մեկն էլ իմ հորեղ-քայր Պետրոսն էր: Նա ուանչպար էր: Երբ տեսանք Պետրոսին այդ վիճակում, մենք չճանաչեցինք...: Մեզ առանձնացրին հա-տուկ մարագի մեջ: Դուռը փակեցին ու մեզ վրա պահակ նշա-նակեցին: Մենք այդ ահավոր դեպքերից սարսափած՝ ուզում էինք փախչել այդ գյուղից: Մարագում նույնիսկ անասնակեր չկար: Ինձ հաջողվեց դուրս պրծնել, գնալ գյուղ: ...Հաջորդ օրը

¹² Իշխան – Նիկողայոս Պողոսի Միքայելյան (1881-1915), հայ ազա-տագրական շարժման գործիչ: Հակամարտության մեջ մտնելով թուրք իշխանավորների հետ՝ պաշտպանել է Վանի հայերի շահերը, զարկ է տվել կրթական գործին: Սպանվել է Վանի ապրիլյան ինք-նապաշտպանության նախօրյակին, կուսակալ Զնդեթ փաշայի հրա-մանով:

բարձրացանք լեռները, որոնք շատ անտառախիտ էին: Մենք Քըրքը լեռան լանջին էինք: Մեր գյուղի դիրքն այնպիսին էր, որ մենք սարի լանջին էինք ապրում: Շաղրաթի ահոելի գետը և Շամիրամի ջրանցքն էին անցնում մոտից: Մենք բարձրացանք լեռան գագաթը, անտառի մեջ, տեսանք, թե ինչպես թուրքերը և քրդերը մեր անասունները, անկողինները, մեր սպիտակեղենները թալանում էին: Մենք տեսանք, որ ամեն առավոտ թուրքի լամուկները գալիս են, սկսում են կրակել ինչ-որ թիրախի վրա: Երբ թուրքերը հեռացան, մեր տղաները իջան ու մոտեցան, տեսան, որ այդ թիրախը իմ պապի գլուխն էր: Աճխիղճ թուրքերը պապի թաղել էին հողի մեջ կենդանի-կենդանի, գլուխը թողել էին դուրս և կրակում էին անընդհատ: Երբ վերադարձանք գյուղ, պապի մարմինը, որ արդեն քայլայված էր, մի կերպ թաղեցինք:

Չեմ կարող մոռանալ 1915 թիվը, երբ մենք լեռներով, գյուղերով անցանք. մարտ ամիսն էր՝ անձրևային, բուք, սոսկալի ցուրտ: Վերջին գյուղը, որ Վարագ էր տանում, դա Բերդակն էր: Մենք այնտեղ տեսանք փողոցներում մերկ, սպանված մարդիկ, որոնք ուտել էին և նեխել: Հոտում էին: Մենք այդ բոլորի միջով անցանք դեպի Վարագ: Լուսաբացին Վարագի լեռներում թուրքերը, որ դիրքեր էին բռնել, մեզ տեսան և սկսեցին կրակել մեզ վրա: Ժողովուրդը սարսափահար լաց էր լինում: ...Մենք փախչում էինք ու մոտենում Վաճին: Միշտ գիշերով էինք գնում, քանի որ ցերեկը մեզ հետապնդում էին: Երբ Վաճին մոտեցանք ու Քաղաքամեջ պիտի մտնեինք, թուրքերը կանգնեցրին, սկսեցին տղամարդ փնտրել: Վաճի հերոսները հեռադիտակով նայում էին, սկսեցին կրակել: Թուրքերից ոմանք ընկան, ոմանք փախան, և մենք ազատվեցինք, մտանք Վաճ: Վաճում մեզ տեղավորեցին դպրոցի շենքում: Ամեն

առավոտ Վաճի փողային նվազախումբը նվագելով ման էր գալիս՝ երեխաները նրա ետևից: Արդեն Վաճի ինքնապաշտպանությունն էր: Մի հայ ասաց մեզ՝ երեխաներիս. «Գնացեք փամփուշտներ հավաքեք, բերեք, որ նորը պատրաստեն»: Մենք գնացինք փամփուշտներ հավաքեցինք, տվեցինք արհեստանոցին: Հասավ օրը, երբ կոհվն ուժեղանում էր Վաճում, Այգեստանում: Վասպորականցիները, որ հավաքվել էին այնտեղ, մեծ կամքի ուժով պաշտպանեցին և՝ Այգեստանը, և՝ Վաճի կենտրոնը՝ Քաղաքամեջը: Մերոնք ուժեղ մարտեր մղեցին և՝ Այգեստանում, և՝ Քաղաքամեջում: Թուրքերը լսելով, որ ոստական զորքը Սալմասից գալիս է վաճ, խուճապահար սկսեցին հեռանալ: Մերոնք հարձակվեցին, ոչ միայն թուրքերին ոչնչացրին, այլև մեծ ավար ձեռք բերեցին՝ հրետանի, փամփուշտներ և այլն: Մայիսի 6-ին Վաճի բերդի վրա ծածանվեց Հայաստանի դրոշակը: Վասպորականցիները մեծ սիրով ընդունեցին ոստական զորքերին և հայ կամավորներին՝ Զորավար Անդրանիկի ղեկավարությամբ» [Սպ. 2000: Վկ. 30, էջ 101-102]:

Վաճի շրջակա գյուղերում թուրքերը հասցրել էին տեղում բնաշնչել հազարավոր հայերի: Երբ ոստական զորքերը մոտենում են Վաճին, նրանց ետևից նաև հայ գրողներ՝ Հովհաննես Թումանյանն ու Ալեքսանդր Շիրվանզադեն, ականատես են դառնում սահմոկեցուցիչ տեսարանների. ...Որտեղ հասցրել են՝ կոտորել են հայերին, - գրել է Հովհաննես Թումանյանը իր հուշերում, գլխավորապես՝ տղամարդկանց ու հետները տարել գեղեցիկ կանանց: Եվ եթե ժամանակ են ունեցել, ոստական բանակի և հայ կամավորների սարսափը շատ մոտ չի եղել, բարբարոսական զվարճություններ են հորինել. Խաչել են, կենդանի մարդկանց զանազան մասերը կտրատել

են, զանազան կերպ դասավորել, խաղեր են արել՝ մինչև կեսը դրել են պղնձի մեջ ու կեսից ճերքն եփել, որ մյուս կեսը՝ կենդանի տեսնի ու զգա...: Շիկացած երկաթներով կտրել են մարմանի զանազան տեղերը և կրակի վրա խորովել, կենդանի խորովել են: Մնողների առաջ երեխաներին են կոտորել, երեխաների առաջ՝ ծնողներին...» [Թումանյան 1959: էջ 212-213]:

Բնականաբար, եթե Վանում ինքնապաշտպանության չղիմեին, հայերը նոյն ձևով պիտի նահատակվեին: Այստեղ տեղին է հիշատակել Վանեցի վերապրող Արծրուն Հարությունյանի (ծնվ. 1907թ.) խոսքերը. «Ինքնապաշտպանությունը ծնվում է, երբ ժողովրդի մկատմամբ բռնություն է լինում...» [Սպ. 2000: Վկ. 35, էջ 109]:

Ուստի, ինչպես Վանում, Շատախում և այլ վայրերում մղված ինքնապաշտպանական հերոսամարտերը իթթիհատական կառավարության կիրառած բռնությունների դեմ ըմբռնուացող արևմտահայության ազնիվ պողթկումն էր, նրա բողոքի ձայնը՝ ուղղված աշխարհի մեծ տերություններին: Այդ է վկայում նաև ժողովրդական երգի պատառիկը.

Վան փոքրիկ քաղաք գավառակներով,
Լցվան դիակներ հարյուր հազարով,
Ներկվեցավ դաշտը կարմիր արյունով,
Զայն տվին ամպեր, երկինք ու աստղեր,
Այնպես կգոռան ու կհրամայեն,
Որ Եվրոպան և Ամերիկան լսեն

[Սպ. 2000: Վկ. 532, էջ 444]:

Սակայն ո՞չ Եվրոպան և ո՞չ Ամերիկան չմիջամտեցին, միայն ազգային հերոսներն էին, որ սատար էին կանգնում անօգնական ժողովրդին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբից ինչ-

պես բոլոր արևմտահայերը, նույնպես և սասունցիները են-թարկվում են նոր, դաժան հալածանքների, կողոպուտների և սպանությունների:

1915 թ. մարտին թուրքական հրոսակները ներխուժում են Առև Սասուն: Ապրիլ-մայիս ամիսներին տեղի են ունենում սասունցիների առաջին մարտերը: Հերոսական դիմադրություն ցույց տալով թուրքական զորքերին, բայց մեծ կորուստներով՝ հայ մարտիկները նահանջում են դեպի Անդոք լեռան լանջերը և այնտեղից շարունակում ինքնապաշտպանությունը: Հունիսին համառ կոիվներ են տեղի ունենում Ասանքի շրջանում: Գոմուց վաճքի և Տալվորիկի մարտիկները խուճապի են մատնում քուրդ հրոսակներին և գրավում Սատանի կամուրջը. քսակցիներն օգնության են հասնում նրանց: Հուկիսի 30-ին սասունցիներն ազատում են Շենիկը, բայց թշնամին նոր հարձակումով գրավում է Անդոքի փեշերին գտնվող գոմերը: Անդոքի, Ծովասարի և Գերինի լեռներում սասունցիները հերոսաբար պաշտպանվում են իրենց վրա հարձակվող թուրքերից և քրդերից: Մուշում և նրա դաշտում կոտորածներից փրկված և Քանայի ու Հավատորիկի լեռներում պատսպարված մոտ 30 հազար հայեր հերոսաբար դիմադրում են: Սակայն այդ դիմադրողական ինքնապաշտպանությունը դաժանորեն ճնշվում է:

«Թուրքը հարձակվավ, սկսավ կոտորել, - պատմել է սասունցի վերապրող Առաքել Դավթյանը (ծնվ. 1904 թ.), - լավ աղջիկներին, լավ կահկաներին տարան, փախցրին: Մեր գյուղը Միսակ անունով մի ֆեղայի կար: Էն զենք ուներ, մտավ վաճք, սկսավ կովիլ: Մենք զենք չունեինք: Սասուն երկու ամիս դիմադրեց: Թուրք զինվորներ եկան պաշարեցին, սկսեցին կոտորել: Օգնություն չկար՝ կոտորեցին...» [Սպ. 2000: Վկ. 4, էջ 55]:

Սասունի Շենիկ գյուղից ականատես-վկա Խաչիկ Խաչատրյանը (ծնվ. 1900 թ.) նույնպես պատմել է. «Էկավ թուրքական զորքը՝ մոտ վարսուն հազար: Էկան շրջապատեցին գյուղը: Մերոնք դիմադրեցին: Երկու անգամ թուրքական բանակ լցվավ գյուղը: Երկու անգամ էլ մեր ֆեղայիները և ովքեր որ զենք ունեին, ետ քշեցին: Հավաքվել էին գյուղի կենտրոնը: Երեք օր առաջ մեր ժողովուրդ քաշվել էր գյուղից: Գնացել էր Անտոք: Երեխաները կանաց հետ, ես էլ հետները գնացի: Հուլիսի սկիզբը գնացինք Անտոք: Ո՞չ հաց, ո՞չ ջուր, միայն անլի միսն էր, աղ էլ չկար: Մոտ 45 օր էնտեղ մնացինք: Կովողները՝ կովան: Թուրքական զորքը էկավ Անտոք: Էնտեղ էլ կովան: 45 օր վերջը մեր հաց, մեր պաշար լրացավ: Հաց չկար: Մնաց փոխինդը: Թուրքի զորք էկավ լցվավ: Զորեր երեխաների շանդակներ լցվան: Մայրեր չկարցան փախցնել: Թուրքերն ու քյուրդերը կրակում էին: Մեկ գնդակից տասը մարդ էր ընկնում: Ով փախակ՝ պրծավ: Հարսներին տարան: Գետի ջուր էնքան մարդ տարավ: Վերջում լեռից ժողովրդին թափում էին գետը, որ փամփուշտ չօգտագործեն...» [ՍՎ. 2000: Վկ. 2, էջ 53]:

Սասունցի մի այլ ականատես-վկա Եղիազար Կարապետյանը (ծնվ. 1886 թ.) ավելի հանգամանորեն է մեկնաբանել պատմական այդ իրադարձությունների մանրամասները. «Քրդերի հարձակումները հայերի վրա իբր թե անպաշտոն բնույթ էին կրում, բայց ընդհանուր համոզմունք կար, որ այդ բոլորը կատարվում էր կառավարության տված խորհուրդներով, որի կենդանի ապացույցը այն էր, որ հայերի բողոքները չեին լսվում, դիմումներին պատասխան չէր տրվում: Սերվեթ փաշան երիտթուրք էր, գավառի փաշան էր և իսլամին հավատարիմ մարդ: Հետևաբար, նա էլ պետք է իր պարտքը կատա-

րեր այնպես, ինչպես որ կատարել էին մյուս գավառների բոլոր փաշաները։ Հունիսի 10-ից քուրդ աշխաթառակետները խմբած ձիավորներով աջ ու ձախ կողմերից մտնում էին Մուշ, հրահանգներ էին ստանում ու վերադառնում էին իրենց տները։ Ամեն գիշեր սալերով ու բեռներով քաղաքից դուրս գենք ու փամփուշտ էր տեղափոխվում՝ քրդերին զինելու համար։ Հայերի կոտորածը հաջող ավարտելու նպատակով կառավարության կողմից կազմված էր հատուկ ծրագիր, կատարված էր գյուղերի բաժանումը, նշանակված էր հարձակման օրը, ժամը, այնպիսի պատրաստությամբ, որ այդ մեկ օրվա ընթացքում պետք է հիմնովին ավարտվեր Մշո դաշտի 105 գյուղերի բնաջնջումը՝ առանց մի երեխա խնայելու։ Բաշխումը կատարված էր հետևյալ կերպ։ Սկսած Մուշի աջակողմյան գյուղերից մինչև Մեղրագետի ակումբը, 35 գյուղերի ջարդը հանձնված էր հաջի Մուսաբեկին, որը իր տրամադրության տակ ուներ 3.500 ձիավոր ու հետևակ քուրդ։ Քաղաքի հյուսիս-արևմտյան կողմից 15 գյուղերի ջարդը հանձնված էր ֆատկանցի Սլեման աղային, որը իր տրամադրության տակ ուներ 1.000 զինված քուրդ։ Ա. Կարապետի շրջանի 20 գյուղերի ջարդը հանձնված էր չեթեապետի օգնական, երիտրուրք Ռաշիդ Էֆենդուն, որը ուներ 500 չեթեական ձիավոր ուժ, նաև նրանց մասնակցում էր Ս. Կարապետի վանքում նստած զորքը և Զիարեթ գյուղում նստած մյուղուրը՝ իր ժամդարմաներով։ Դաշտի հյուսիս-արևելյան կողմը՝ 15 գյուղերի ջարդը հանձնված էր ջրանցի Դրոյի Ջնուկ, Կոլուտոյի Ջուբերին և Աղչանի մյուղուրին, որոնք իրենց տրամադրության տակ ունեին 1.000-ից ավելի քուրդ և ժամդարմա։ Դաշտի արևելյան կողմը՝ Զիուրի քսան գյուղերի ջարդը հանձնարարված էր շեյխ Հազրեթին, որը իր տրամադրության տակ ուներ 1.200 ձիավոր՝ կազմված Զիլանի և Քո-

սուրի քրդերից: Այս կազմակերպված ուժերից դուրս, յուրաքանչյուր մահմեղականի վրա սրբազն պարտք էր դրված, որ նրանք իրենց հանդիպող հային առանց խճանելու սպանեն ու ոչնչացնեն: Գոյություն ունեցող լրությունը միամգամից փոխվեց: Հայերն այլևս գյուղից քաղաք գնալ-վերադառնալ չէին կարող: Թուրքերը հանդիպողին չարաշար ծեծում ու տանջում էին, տեղի էին ունենում նաև սպանության դեպքեր: Երբեմն հասակավոր կանայք անհրաժեշտ մի բան բերելու համար գնում էին քաղաք, նրանք էլ ճանապարհին միշտ ենթարկվում էին հալածանքի ու անպատվարեր հիշոցների: Տագնապը համակել էր ժողովրդին, մարդիկ քուն ու հանգիստ չունեին:

Հունիսի 22-ին բաքրանցի քրդերից 100 ձիավորներ իջևանում են Կոճկան գյոլի սարր: Հունիսի 23-ին նրանցից 10 ձիավորներ եկան մեր գյուղը և գյուղի իշխաններից պահանջեցին 10 հատ ոչխար, 10 կոտ ալյուր և 10 հատ թաղիք: Առանց առարկության նրանք ձրիաբար ստացան այդ բոլորը և, հնուց ծանոթ լինելով հավատորիկցիների հետ, կամ խղճի խայթից դրդված, թամոյի Ալին ասաց. «Հայե՛ր, ես ձեր աղն ու հացը շատ եմ կերել, հիմա ձեզ մի ճշմարտություն պետք է ասեմ: Սուլթանից հրաման է եկել, որ օսմանցու հողի վրա ապրող բոլոր հայերին անխնա պետք է կոտորենք: Այժմ, եթե դուք կանգնեք ու հեռվից դիտեք Սլիվանի դաշտի վրա, կտեսնեք, որ ցորենի արտերը հասել են, հասկը՝ հասկի վրա է ընկել, բայց ճաճդուկ անգամ դուք այնտեղ տեսնել չեք կարող: Տիրել է մի չտեսնված ամայություն: Մենք հիմնովին կոտորել ենք այդ միջավայրի հայերին, հիմա էլ կառավարությունը մեզ կանչել է այստեղ, որ մենք Մշո դաշտի և Սաստինի հայերին էլ կոտորենք: Մի քանի օր է մնացել, որ ձեզ մոտ էլ կոտորած սկսվի, և պետք է այնպես լինի, որ Հիսուս Քրիստոսի անոնք տվող

մարդ՝ այս հողի վրա կենդանի չմնա»: Քրդերը վերցրին իրենց պահանջածը, գնացին, իսկ մենք մտածմունքի մեջ ընկանք...: Այսպես, դարերի ընթացքում հողին ու մաճին կառչած հայաշատ այդ գավառը մի ցերեկվա և մի գիշերվա մեջ դարձավ ամայի՝ անմարդաբնակ: Իսկ նրա սեփական տերերը անողոք թուրքերի ու քրդերի ձեռքով հրեշային գործողությամբ՝ սրով մորթվեցին, կրակով այրվեցին, ջրով խեղամահ եղան՝ 105 զյուղերի 70.000-80.000 երկու սեռի պատկանող հայ բնակիչները: Թալանի տրվեց միլիոնների հասնող նրանց հարստությունը: ...Հունիսի 28-ի օրը ոչ բարով Վարդավառի կիրակին էր. հայ ժողովրդի ուրախության տոնը, ավա՛ղ, դարձավ «մարդավառի» կիրակի՝ Տարոնի դաշտի հայության համար...» (Ավ. 2000: Վկ. 1, էջ 44-45):

Նույն Վարդավառի օրվա մասին է վկայել նաև մշեցի Շողեր Տոնոյանը (ծնվ. 1901 թ.): «1915 թվին Վարդեկի օրը եղավ կոտորում: Թուրք ասկյարներ Դաղստանու չեչեններ բերին, մեզ կոտորին: Մեր գեղ էկան թալանին, ոխչար, գոմշդանք, մալ քշին տարան: Ով խորոտ էր՝ տարան: Իմ հորդուրին մե տղա կար, էն գիշեր-ցերեկ իմ մոտ էր, դրան լե տարան: Տղամարդ չմնաց: Հավաքին մեծ ու մանր, տարան լորին Ավգուստ կեղի գոմերու մեջ, կրակ տվին, վառին: Լցրին Մալխասի Մարդոյի գոմերու մեջ, խոտի դեզեր դարսին գոմու շուրջ բոլոր, վրեն նավթ ցանին, տվին կրակին: Իմ հոր տնից 60 ջան վառվան էր գոմերու մեջ: Էն օր ես եմ տեսել, լառ¹³, թող իմ թշնամին չտեսնա: Մենակ ես ու ախակըս ազատվանք: Առաջուց խորոտ հարս ու աղջիկ տարան թուրքացրին, ինչ լե

¹³ Հառ – Սասունի և այլ բարբառներում աղջիկ կամ տղա զավկին դիմելու փաղաքչական արտահայտություն:

մատղաշ տղա-էրեխա կար՝ մորերու գրկից պոկեցին տարան,
որ դարձուն զաքթիա: Գոմի մեջ օր ծուխ ու կրակ մտավ,
ժողովուրդ սկսավ հազար ու խեղդվան: Մեր զմանուկ ուրա-
ցավ, լառ, իսկական Սոդոմ-Գոմոր էր: Վառվող մարդիկ
վազվզում, խփվում էին պատերուն, ոտի տակ տրորում
գետնին ընկած իրենց մաճրերուն: Էն օր ես իմ աչքով եմ
տեսել, լառ, թող սարի գիլաճը չտեսնեն: ...Կրսեն, թուրք մոլ-
լան էդ օր տեսավ՝ չդիմացավ, ինքն ուրան կախեց: Էդ ալալո-
րուսի մեջ, մարդկանց մեծ մաս խեղդվավ, մեռավ: Գոմի տա-
նիք փլավ: Փլավ, լցվավ մեռուկներու վրա: ...Երանի ես ու
քրոփա ախպերս լե վառվեինք, իմալ օր 60 ջան վառվան, օր
չտեսնեինք իդա անհավատ մարդոց աճսիդճ ու աճաստված
օրենք: Գոմերու մեջ վառեցին մեր կեղ՝ Վարդենիսի, Մշախշե-
նի, Աղբենիսի, Ավզուտի, Խվճերի ու էլի շրջակա գյուղերու
սա՛ղ կեղացոց: Էն օր ես եմ տեսել, զիմ դուշման չտեսնա...
Գոմի գերաններ օր վառան, տաճիք փլավ, էրդիկ բացվավ, բոց
ու ծուխ էդ ծակից դուրս էլավ, մզի օդ էկավ: Հմա օր օդ ա-
ռաճը, ես ու իմ հորենքոր աղջիկ՝ Արեգ, վերցրինք իմ ուշաթ-
փուկ ախպոր ոտ ու ձեռից թալինք տաճիք: Ես ու Արեգ լե վառ-
ված գերաններու, ջանդաններու վրայով էդ էրդիկից մզի թալինք
դուրս: Օր էլաճը տաճիք, տեսաճը թուրք զինվորներ շուրջպար
բռնած կպարեն, կուրախանան: Մինչև էսօր իմ աճկշներու մեջ
է ընոնց երգի ձեն. «Յօրի», յավրու՞մ, յօրի» («Քայլի՞ր, որդի՞ս,
քայլի՞ր») ասում ու թրեր իրար զարկելով կպարեին» [Սվ. 2000:
Վկ. 8, էջ 61]:

1904թ. ծնված մշեցի ականատես-վկա Սեդրակ Հարու-
թյունյանը ևս շատ շատերի նման վկայել է. «Ես ոչ միայն մեր
գյուղի կոտորումն եմ տեսել, այլ նաև մեր բոլո՞ր գյուղերի
փախեփախն եմ տեսել: Խսիրի պես համատարած գետնին

փոված դիակներ էին...» [Ավ. 2000: Վկ. 9, էջ 63]:

Հայոց ցեղասպանության մութ ծալքերը լուսաբանող պատմաբան, պրոֆեսոր Վահագն Տատրյանը, անդրադառնալով մշեցիների կրած անասելի տառապանքներին, նշում է. ...Արդարեւ, Մուշ գիւղաքաղաքի եւ Մշոյ դաշտի 100-ի մօտ գիւղերու 90.000-ի մօտ ընդհանուր հայ բնակչութեան կոտորածը եղաւ Հայկական ցեղասպանութեան ամենէն սահմոկեցուցիչ եւ միանգամայն քստմնելի դրուագներէն մին: Երեք իրադարձութիւններ Մուշի կոտորածը այս տեսակետէ յատկանշական կը դարձնեմ. Աախ որ թրքական բանակ, քիւրտ աւազակախումբեր եւ Օսմաննեան կառավարութեան վարչակազմը՝ ձեռքձեռքի տուած, աջակցեցան Իթթիհատի դիւային ծրագրի իրականացման գործին, երկրորդ՝ այդ բանակի ծառայութիւնը անսովոր էր այն իմաստով, որ 10-20 վաշտեր յատուկ կերպով Խարբերդէն հոն քերուեցան ու թնդանօթներու ցանցով մը Մուշի հայկական թաղերը պաշարելէ յետոյ, ահագնադղորդ ոմբաճգութիւններով զանոնք հիմնայատակ քանդեցին, եւ կործանեցին համայն հայ բնակչութիւնը՝ իրենց տուններու փլատակներուն մէջը եւ տակը, հակառակ այն իրականութեան, որ միայն քանի մը տուններ ամրացուած էին եւ զինեալ դիմադրութիւն ցոյց կուտային, երրորդ՝ Մշոյ դաշտի 70-80.000-ի հասնող հայ բնակչութեան ստուար մեծամասնութիւնը, այսինքն կիներ, երեխաններ եւ ծերեր գոմերու, մարագներու եւ ախոռներու մէջ թիմելով ողջ-ողջ այրեցին, հրոյ ճարակ ընելով այդ բոլորը...» [Տատրեան 1995: էջ 14]:

Իսկ խնուացի Հրանտ Գասպարյանը (ծնվ. 1908 թ.)

վկայել է. «Ես ինչ որ տեսել եմ, է՛ս իմ տեսածը պատմեցի ձեզ: Ամբողջ աշքիս դեմքն է իմ տեսածը: Խնուհից ոչ մի բան չենք բերել: Միայն ջանճերս ենք ազատել: Մեր գերդաստանը 143 հոգի էին. մի քուր, մի ախատեր, մերս ու ես փրկվանք...» [Ավ. 2000: Վկ. 12, էջ 71]:

Եթե 143 շնչից բաղկացած նահապետական մեծ գերդաստանից միայն 4 հոգի է փրկվել, ուստի կարելի է երևակայել, թե ֆաշիստական գազախցիկների նախատիպերը հանդիսացող կրակի տրված գոմերում և մարագներում քանի՛, քանի՛ տասնյակ հազարավոր հայ է ողջակիզվել նախքան ֆաշիստների կողմից հրեաների Ողջակիզումը (Holocaust):

Պատմական այս իրադարձություններին առընթեր հյուսվել է նաև ժողովրդական երգը.

...Սասուն գավառ անտառներով,
Պարսպապատ բարձր լեռներով,
Դեմ կանգնեց միշտ թուրք զորքին.
Սասուն բուրե տաք արյան հոտ

[Ավ. 2000: Վկ. 531, էջ 443]:

«Տաք արյան հոտ» էր բուրում նաև հերոսական Շապին-Գարանիսարում, Շատախում, Կարինում, Պոնտոսում, Մուշում, Սվագում, Խարբերդում, Մալաթիայում, Դիարբեքիրում, Արևմտյան և Կենտրոնական Անատոլիայի հայաբնակ վայրերում՝ Խզմիթում, Բուրսայում, Անկարայում, Կոնյայում և այլուր: Աննկարագրելի դաժանությամբ ոչնչացնում էին բոլորին՝ չխնայելով նույնիսկ մանուկներին:

Եվ երբ ոռուական զորքերը նահանջում են, ստիպված նրանց ետևից Արևելահայաստան են գաղթում նաև Վանի, Սասունի, Շատախի, Շապին-Գարանիսարի, Մուշի, Բիթլիսի, Ալաշկերտի, Բայազետի, Բաբերդի, Էրզրումի և այլ բնակա-

Վայրերի հայերը: Նրանք արցունքներով, բայց ճարախատված թողնում են իրենց Երկիրը՝ իրենց հազարամյա պատմական բնօրդրանը, ու, մղկտալով, ընկնում են գաղթի ճամփան: Այդ աննկարագրելի ազգային մեծ վիշտն իր հորինած եղերերգի մեջ է խուացրել սաստιնցի վերապրոյ օժտված Շողեր Տոնոյանը (ծնվ. 1901 թ.):

*Անտեր թողինք Մշո անուշ դաշտ-դուրան,
Սուրբ օթևան, տուն ու տանիք ու վաթան,
Մատոն ու վանք, գիրք ու կանոն, Ավետրան,
Մնաց անտեր, մնաց՝ ընկավ շան բերան*

[Սպ. 2000: Վկ. 557, էջ 4 53]:

Գաղթի ճամփան իսկական ողբերգություն էր:

Վանեցի Վարդուիի Փոթիկյանը (ծնվ. 1912 թ.) ցավագնորեն է վերհիշել այդ սարսափելի թոհ ու բոհը. ... Այս, իմ դուշմանը չտեսնա էդ օրը: Վույ, սև ըլեռ էդ օրը: Մենք եկել հասել ենք Բերկրիի կարմունջի մոտը: Մեկ էլ ժողովուրդը գոռաց՝ փախն'ք: Մթանը տեսանք, Բերկրիի ձորը ճեղ ձոր էր, գետը չհասած՝ քրդելը վրա տվեցին: Հայերը, որ փախնում էին, ոտները սոթ էր տալիս, ընկնում էին գետը, խեղդվում: Ո՞րը անասունով էր ուզում անցնել, ո՞րը մտնում էր ջուրը՝ ջուրը տանում էր: Գոռում էին, ճշում, լաց լինում: Քրդերը կրակում էին մեզ վրա: Մերը մանուկը ուրացավ...» [Սպ. 2000: Վկ. 49, էջ 128]:

Գաղթի այդ ահավոր տպավորությունների անմիջական ազդեցության տակ է հորինվել ժողովրդական հետևյալ պատկերավոր երգը.

*Բերկրու Սև սարից թուրքը իշավ ցած,
Հազար-հազար դիակմեր փովան.
Վերան ըլնես դու, Բերկրու անխիղճ գետ,
Հազար-հազարով արյուն խմող գետ*

[Սպ. 2000: Վկ. 344, էջ 714]:

Հետագայում հայտնի քիմիկոս դարձած վանեցի Աղա-սի Քանքանյանին (ծնվ. 1904 թ.), երբ մենք խնդրեցինք պատ-մել իրենց գաղթի մասին, նա, հուզումով և արցունքներով վեր-ապրելով իր անցյալը, ասաց. «...Մենք մինչև հգդիր հասնելը տասը օր ճանապարհ անցանք, անձրևի տակ, արևի տակ, ցե-խերի մեջ՝ կիսաքաղց ու ծարավ: Ծանապարհին քրդերը հա-ճախ վրա էին տալիս, մարդկանց կոտորում, թաղանում: Դա հատկապես տեղի ունեցավ Բանդիմահու կամուրջի մոտ (Բեր-կրի), որտեղ կուտակում էր տեղի ունենում: Այդ կամուրջից ինչքան մայրեր երեխաներին գրկած՝ ջուրն են նետվել, որ թուրքերի ձեռքը չընկնեն: Ծանապարհին ովքեր սպանվում էին, ովքեր մահանում էին, թողնում էին ճանապարհի եզրին, շատ դեպքերում ծածկում էին հողով, շատ դեպքերում՝ ոչ: Ան-թաղ դիակներ տեսնելով՝ ես այնպես եմ ազդվել, որ ստացել եմ տիրացավ, և մինչև հիմա այդ շարունակվում է» [Սվ. 2000: Վկ. 28, էջ 98]:

Ունեզրկված, ուժասպառ, ճանապարհին իրենց հարա-զատներին անթաղ թողնելով՝ արևմտահայ գաղթականները մեծ դժվարությամբ հասնում են Իգդիր (Սուրմալու), որը նույն-պես նույն ճակատագրին պիտի արժանանար: Սուրմալուի մա-սին ժողովրդական երգի խոսքերը մեզ է հաղորդել ժողովրդի կողմից սիրված, հայտնի երգիչ, շատախցի վերապրող Հայրիկ Մուրադյանը (ծնվ. 1905 թ.):

ԱՇ Սուրմալու, ջա՛ն Սուրմալու,
Չկա զանգակի ձայն, չկա հայ բարբառ,
Դարձել ես բնավեր գայլերի անտառ,
Դպրոցներով հարուստ, մարդաշեն գավառ:

[Սվ. 2000: Վկ. 559, էջ 453]:

Ահավոր մղձավանջ ապրեց նաև Կիլիկիայի հայությունը:

Հայաշատ Կիլիկիայով էր անցնում բացառիկ կարևորություն ներկայացնող Բեղլին-Բաղդադ երկաթուղին: Այդ հանգամանքը մտահոգում էր Թուրքիայի կառավարությանը, քանի որ Կիլիկիայի աշխատանքը ու գործունյա հայությունն իր բարգավաճ վիճակով կարող էր տիրապետող դառնալ թուրքական տնտեսության մեջ: Լեռնային Կիլիկիայում Հաճընից, Զեյթունից մինչև Դյորտյոլ սփոված էին հայկական գյուղերն ու ավանները, որոնց բնակիչները թեև զբաղվում էին մետաքսագործությամբ, ջուրհակությամբ, գորգագործությամբ և այլ տոհմիկ արհեստներով, սակայն նոր սերունդը բավական լուսավորյալ էր՝ այնտեղ գործող հայ և օտար դպրոցների ու կոլեջների շնորհիվ, որոնք կարևոր դեր էին կատարել նրանց հոգեգիտակցական աշխարհի ձևավորման վրա: Բացի այդ, 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո խոստացված, բայց չիրականացված «բարեփոխումների» առնչությամբ, Թուրքիայի շատ գավառներում ծայր առած բռնություններն ու կոտորածները դեռևս վերջնականապես չեին բնաշնչել ի բան ազատատենչ կիլիկիացիներին: Կիլիկիայի արծվաբույն Զեյթունն արդեն վաղուց թուրքական բռնակալության զայրույթի կիզակետն էր դարձել: Հետևաբար, ժամանակն էր հին հաշիվները մաքրել նաև համարձակ զեյթունցիների հետ:

Պատմական այս իրադարձությունների մանրամասները հանգամանորեն լուսաբանված են զեյթունցի ականատես-վկավերապրոդների՝ Գյուրջի Քեշիշյանի (ծնվ. 1900 թ.), Կարապետ Թողլյանի (ծնվ. 1903 թ.), Հովսեփ Բշտիկյանի (ծնվ. 1903 թ.), Եվա Չուլյանի (ծնվ. 1903 թ.), Սեդրակ Գայքակյանի (ծնվ. 1903 թ.), Սամվել Արքիկյանի (ծնվ. 1907 թ.) և Գայանե Ատուրյանի (ծնվ. 1909 թ.) պատմած հուշերում [Սվ. 2000: Վկ.

137-143, էջ 254-269]:

Կիլիկիացիները, որոնք հայկական վերջին թագավորության (11-14-րդ դդ.) արժանի հետնորդներն էին և անցյալի ազգային-ազատագրական պայքարի փառապանծ ավանդույթներ ունեին, կարող էին այս անգամ և անձնվեր պայքարի դուրս գալ, բայց դրան խանգարում են Կիլիկիայի կաթողիկոս Սահիակ Խարայանն ու հայ երևելիները, որոնք, խարվելով թուրքական կառավարության կեղծ խոստումներից, «հնագանդության» կոչ են անում, պատճառաբանելով, թե «Փոքր շարժում մը կրնա վտանգել Թուրքիոյ նահանգներու ամբողջ հայութեանը»:

Արդեն թուրքական կառավարությունը ինչպես այլ վայրերում, Կիլիկիայում ևս հավաքել էր հայերի զենքերը, երիտասարդներին զորակոչել թուրքական բանակ, բայց նրանցից շատերը կարողացել էին բանակից փախչել և թաքնվել Զեյթունում: Խուրշիդ փաշան իր 3.000 զորքով գալիս, պահանջում է դասալիքներին, որոնք ապաստանել էին Բերգմակա լեռան վրա կառուցված հինավորց Ս. Աստվածածնի վանքում: 1915 թ. մարտի 25-ին թշնամին սկսում է գնդակոծել վանքը: Զեյթունի ինքնապաշտպանները, Փանոս Չաքրյանի գլխավորությամբ, պատասխանում են թշնամուն՝ խնայելով իրենց փոքրացանակ փամփուշտները:

...Վանքը Զեյթունի ճիշտ դիմացն էր, - մեզ պատմել է զեյթունցի Կարապետ Թողլյանը (ծնվ. 1903 թ.), մենք՝ զեյթունցիներս, կանգնած սեյիր կրօնեինք (Կողիտեհինք): Մեյ մըն ալ քանի մը ասկյարներ թենեքենով գազյաղը (թիթեղով նավք) տարին, որ վանքը այրեն: Ամսա էշխիները (Կովողներ) վանքին մեջեն անոնց սպանեցին...» [Սպ. 2000: Վկ. 139, էջ 262]:

Ապրիլի 9-ին Զեյթունի 300 երևելիները տարվում են զո-

բանոց, ապա՝ նաև նրանց ընտանիքները, որոնց բոլորին քշում են անձանոթ վայրեր: Սրանք առաջին տարագրվողներն էին: Ակսվում է Զեյթունի բոնագաղթը: Նախ՝ դատուրկվում է վաճքի թաղը, հետո՝ Զեյթունի շրջակա գյուղերը: Այնուհետև ավերվում է արծվաբույն Զեյթունը:

1915 թ. գարնանից սկսվում է Կիլիկիայի հայության բոնագաղթն ու կոտորածը: Մեկը մյուսի հետևից դատարկվում է Մարաշը, Այճապը, Հաճընը, Անտիոքը, Խսկենդերունը, Քեսարը և այլ հայաբնակ վայրեր:

*Sürgünlik çıktı, köy hoşaldı,
Benim kıymetli malum Türklerle kaldı,
Çoluk-çocuk yolcu olduk,
Alan-talanı başladi.*

Աքսորն սկսվեց, գյուղը դատարկվեց,
Իմ թանկ ուժեցվածքը թուղթերին մնաց,
Մանուկ ու ծեր ճամփորդ դարձանք,
Ալան-թալանն սկսվեց

[Սպ. 2000: Վկ. 366, Էջ 418]:

Մերձավոր Արևելքի միսիոներների նախագահ Յոհան Լեփսիուսը «Հայաստանի զարդերը» գաղտնի տեղեկագրի մեջ անդրադառնալով Զեյթունի տեղահանությանը, նշում է. «Քիչ ատենէն տեղի ունեցաւ ամբողջ Զեյթունի հայ բնակչութեան տարագրութիւնը՝ իրարու ետեւէ շատ մը քարաւաններով: Ծուրջ քսան հազար հոգի էին անոնք: Քաղաքը չորս թաղեր ուներ: Բնակիչները տարուեցին՝ մէկը միսի ետեւէն, շատ անգամ կիները եւ մանուկները այրերէն զատուած: Խրաքանչիւր արհեստէ միայն մէկ հոգի ըլլալով՝ միայն վեց հայեր կոցան մնալ: Տարագրութիւնը շաբաթներ տեսեց: Մայիսի երկրորդ կեսին Զեյթունը ամբողջովին պարզուած էր: Զեյթունի բնակիչներէն վեց-ութ հազար հոգի կոնհայի եւ էրելիի մէջտեղ, Քարափունարի և Սիլեմանիեի ճախճախուտ մարզերը դրկուեցան և տասնհինգ-տասնվեց հազար հոգի՝ դեպի Դեր Զոր, Եփրատի վրայ, Միջագետքի տափաստանը: Անվերջանալի քա-

րաւաները անցան Մարաշէն, Աղանայէն և Հալեպէն: Սնունդն անբաւարար էր, բան մը չեղաւ զանոնք տեղ մը հաստատելու համար կամ նովճիսկ իրենք իրենց տարագրութեան վախճանին հասցնելու համար...» [Գալուստեան 1934: Էջ 178]:

«Հայերի բռնագաղթը լոկ նենգամտորեն քողարկված մահվան դատավճիռ էր», - գրել է Ֆրանսիացի հրապարակախոս Ռընե Պինոն իր «Հայերի ոչնչացումը. գերմանական մեթոդ – թուրքական գործ» աշխատության մեջ [Pionon 1916: թ. 27]:

Տարագրության ճամփաներին անխիղճ ոստիկաններն ու զինվորական համագենստ հագած բանտերից դուրս բերված ոճրագործ մարդասպանները կողոպտում, թալանում էին բոլորին, առևանգում, պատվագրելում կանանց ու աղջիկներին:

Անգեն ու անդեկ մնացած անօգնական հայ ժողովուրդը, մտրակի ու սպի՛ների հարվածների ներքո, արցունքն աչքերին, քշվում էր իր պապենական շեն օջախներից: Թուրքական կառավարության նախաձեռնած ցեղասպանության քաղաքականությունն ընդգրկել էր օսմանյան կայսրության գրեթե բոլոր հայաբնակ վայրերը:

Բասենցի Իշխան Հայկազյանը (ծնվ. 1909 թ.) իր մտուրումներն է կիսել ասելով. ...Երբեմն մտածում եմ անցած կյանքիս վրա, թե ինչպես թուրքերը հայ անգեն ժողովրդին կոտրում էին անխիղճ ձևով: Ծիշտ է, պատերազմում (Երկրորդ համաշխարհային – Վ. Ս.) մենք էլ կովեցինք, մարդ էլ սպանեցինք, բայց դա՝ պատերազմ էր, ու երկու կողմն էլ զենք ուներ: Իսկ հայ ժողովուրդը էն ժամանակ շատ անպաշտպան էր ու անզեն...» [Սպ. 2000: Վկ. 93, Էջ 199]:

Հայերի բնաջնջումն իրականացվում էր և տեղերում և

թե՛ աքսորավայրերում՝ Մ'իշագետքի անծայրածիր անապատներում, հատկապես Ռաքքայում, Հավրանում, Ռաս ուլ Այնում, Մեսքենեռում, Սուրուճում, Դեյր Էլ Զորում և այլուր:

Բեյլանցի Մարտիրոս Գյողալյանը (ծնվ. 1898 թ.), որը տեղահանության զրկանքները կրելուց հետո անապատական արաբների մոտ է գոյատևել, խորը գայրուվթով է հիշել իր անցյալը. «Թուրքին յաթաղանը ցիրուցան ըրավ հայերի օջախները: Ինչ ունեինք-չունեինք թալանեցին, տուն-տեղ տակնուվրա ըրին, մեզ էլ քշեցին Արաբստանի անապատները. անոթի, ծարավ, մուրալով կերպայինք, ու՞ր էրթալնիս մենք ալ չգիտեինք...» [Սպ. 2000: Վկ. 175, Էջ 314]:

Նիկոմեդիայից Մուշեղ Հակոբյանը (ծնվ. 1890 թ.) նույնապիսի ծանր թախիծով է հիշել աքսորի ճամփաների տառապանքը. «Մեր տունը քանդեցին, մեջի եղածները թալանեցին, անասուններին քշեցին, տարան: Աքսորի ճամփին հրաման եկավ՝ մարդագլուխ մեկ-մեկ ոսկի հավաքել...: Այնքան անխիղճ էին, որ մեզ հոգնեցնելու համար մեր գացած ճամփով եւս կդարձնեին, նորեն սարերով, ձորերով կտանեին, որ հոգնինք, կոտորվինք: Արդեն ո՞չ հաց կար, ո՞չ ջուր...» [Սպ. 2000: Վկ. 228, Էջ 368-369]:

Բուրսացի ականատես-վկա Դավիթ Դավթյանը (ծնվ. 1908 թ.) պատմել է. «...Մեր գերդաստանը 62 հոգի էինք, վերադարձանք միայն 4 հոգի: Ոմանց՝ թուրքական բանակ տարան՝ էնտեղ կոտորեցին, ոմանք՝ աքսորի ճամփին մեռան, ջարդվան: Քենոիիս, որը մեծ դժվարությամբ փախել էր թուրքական բանակից, հետապնդեցին ու սպանեցին: Հայրս ևս փախել էր թուրքական բանակից և կոնհայի մի ագարակում թաքնվել էր մինչև զինադադարը: Մայրս, քույրս, պապս աքսորի ճամփա-

Աերին ողիլից տիֆով հիվանդացան: Կոնիայի չորային տափաստաններով քայլում էին սոված ու ծարավ...» [Ավ. 2000: Վկ. 235, Էջ 372]:

Բուրսա քաղաքից ականատես-վկա Ավետիս Նորիկյանը ևս պատմել է. «Չորս տարի հոն մնացինք: Դաշտերում խոտ էինք հավաքում, հավաքված ցորենի վերջին հատիկները էինք հավաքում, ուտում: Բայց մեծ մամաս ճանապարհին մեռավ: Իմ 3 հորեղբայրներուս իրենց ընտանիքներով քշել էին Դեր Զոր, և բոլորն էլ կոտորվել էին» [Ավ. 2000: Վկ. 236, Էջ 374]:

Աֆիոնգարահիսարցի Սմբյուլ Բերբերյանը (ծնվ. 1909թ.) ժիր ու աշխույժ 80-ամյա տարիքու մի կին էր: Երբ մենք խնդրեցինք պատմել իր անցյալը, սկզբում հրաժարվեց, սկսեց հուզվել, ապա՝ լաց լինել և ինքն իրեն կմկմալ: Պարզվեց, որ նա իր հորինած եղերերգն է երգում: Այդ տխուր երգը, որն իր տխուր կյանքի պատմությունն էր, մեջ ընդ մեջ, իր հուշը պատմելու հետ, ընդհատում էր իր պատմածը և երգով շարունակում: Դա մի ամբողջ ողբերգություն էր: Ահա նրա պատմածից մի հատված. «Ես հորս չեմ հիշում: Թուրքերը հորս սպանել էին: Քեռուս ալ տանջանքներով մեոցրել էին: Մեծ եղբորս թուրքական բանակ տարին...: Հետո՝ փոքր եղբայրս ալ տարին: Հետո իմացանք, որ 17 հայ տղաների հետ գիշերով սպանել, զցել էին զյուղի կամուրջին տակը: Էնպես որ, տղամարդ չմնաց մեզ մոտ, երբ աքսոր էլանք: Դեր Զորում 5 մորաքույրներիս փախցրին, տարին, վերջն ալ անոնց գլուխները կտրեցին, խշտիկներու վրա ցցեցին, որ մենք տեսնանք: Անոնց ջանդակներն ալ զցեցին Եփրատը: Մամայիս հորաքույրին միայն կեսը գտանք, մամաս թաղեց հողին մեջը...: Բոլորին կոտորեցին, մարդ չթողին: Լալեն մամայիս աչքերը կուրացան...» [Ավ. 2000: Վկ. 200,

էջ 335-336]:

Յոզդատցի Արշակուրի Պետրոսյանը (ծնվ. 1903 թ.) սկզբում հրաժարվում էր պատմել՝ պատճառաբանելով, որ սիրտը չի դիմանա այդ բոլորը վերհիշելով, բայց հետո, ուժ հավաքելով, սկսեց պատմել իր անվերջանալի հուշը, որից մեջբերում ենք մի հատված. «...Վեց օր գացինք Յոզդատի սարերը: Զուր չկա, հաց չկա: Ժողովուրդին բերանը կչորնա...: Մեզ տանու՞մ էին, տանու՞մ, ոչխարներու պես մեզ տանու՞մ էին: Մենք էլ տեսանք մեր ետևեն արյունոտ, ծեծված, խոշտանգված, կողոպտված հայեր եկան մեզ մոտեցան, ըսին. «Վա՛յ, երանի ձեզի հետ գայինք», ու սկսան լալ...: Ժանդարմաները վրա հասան, սկսան պոռալ, կանչել, մեզ իրարմն հեռացնել. «Իրար մի՛ խառնվեք», կպոռան: Աղ հայերն ալ մեզմեն բեթեր. անոթի, սոված, վեց օր քայլել են և ալ՝ ծեծվա՛ծ, վիրավո՛ր...: Աղ իրարնցումին մեզ մեյ մըն ալ մի սև ամապ եկավ մեզի ծածկեց: Ժանդարմաները մեզ կորցրին: Մենք աղ հայերուն սկսանք օգնել. ով ինչով կրնար՝ պատառ մը հացի փշրանք, կա՛մ խոտ կուտայինք, կա՛մ հազուստնիս կպատռեինք անոնց վերքերը կկապեինք: Չէինք մտածում, որ վաղը մեզի ալ աղ օրին պիտի ձգեն աղ անխի՛ղճ, անաստվածնե՛րը...: Սև ամպերը մեզմեն հեռացան, ժանդարմաները նորեն իրենց գործին անցան. մե՛կը խրազով (մտրակ), մե՛կը շղթայով կմխթեն, որ առաջ էրթանք: Մեզ տարին, տուներու մեջ մտցուցին, իբր պիտի հանգստանանք: Գիշերը մեզ վրա հարձակվեցան: Դուռները հանեցին, սիլահներով (զենք) մեզ վրա էկամ: Մամայիս շորերուն մեջը ուսկիներ կային կարված, առին տարին, ինչ որ կար մնացած՝ մեզի թալանեցին, մորե մերկ ձգեցին...: Մեկ ալ դալալ մը եկավ, սկսավ պոռալ. «Հայդէ՛, գյավուր քէսմէյէ գիդէյիմ. բալթա-քյուրէկ ալայըն, գյավուր քէսմէյէ, գիդէլիմ» («Դն՝ գյավուր

մորթելու պիտի գնանք, կացին-բահ վերցրեք, գյավուր մորթելու գնանք»): Միտքս կուգա մե՛ սիրտս կկանգնի...: Աղտեղ թուրքական գյուղ մը կար: Թուրք կճիկները էկան, լացին մեր վրա: Էնենց, ոնց որ առջևնին մեռել կա դրված: Աղ վիրավոր հայերուն մորթելե առաջ անոնց շորերը վրանեն համեցին, որ մեջը կարված ոսկիները իրենց մնան: Թենեքնեները լցվել էին ոսկիներով: Աղ վիրավոր հայերուն տարին մորթեցին. մեզմն քիչ մը անդին՝ ձորին բերանը: Հայերուն որ կմորթենին, թուրքերը զալիս ոսկի էին փառում մորթվածներուն վրա...: Մենք կուլա՞նք, կուլա՞նք, մեկ կողմեն ալ՝ կողմանք: Բոլորս ալ կճիկ, աղջիկ, չոքուխ ենք, մեջերնիս տղամարդ չիկա. երկու տասնյոթ տարեկան մաներ կան անոնց ալ դենգերուն (հակ) տակ պահած էին, որ չգտնան: Լա՞ց, կո՞ծ, Աստված յարդըմ ընե, է՞յ, թուրք, ալլահիտան բուլսուն, ալչա՞խ թուրք (Աստված օգնական լինի, է՞յ թուրք, Աստծուց գտնես, ստո՞ր թուրք): Մեյ մըն ալ նայինք, քի մենծ զարիթներ եկան, սկսան խոսիլ մեզի հետ՝ արդեն անուշությունով. «Քույրիկնե՞ր, մայրիկնե՞ր, խնդրում ենք ձեզ՝ աղվոր մտածեցեք, քի թուրք պիտի ըլլա՞ք, թե՞ չէ: Դուք տեսաք մորթվողներուն: Կուգե՞ք անոնց պես ըլլալ: Ավելի աղեկ չէ՞ դուք ալ թուրք ըլլաք, թե չէ՝ ձեզի ալ պիտի մորթենք... Ամա՞ն, յավրու՞մ, ո՞րը ըսեմ, ո՞րը խոստովանվիմ: Իս գուլխուս եկածը էփած հավին գուլխուն անգամ չի եկած... [Սպ. 2000: Վկ. 212, էջ 345-346]: Եվ արցունքները խեղդեցին զառամյալ խեղճ կնոշ կոկորդը:

Էսքիշերիդ Սամվել Փաթոյանը (ծնվ. 1900 թ.) ჩիշում էր իրենց անցած աքսորավայրերն ու կրած տառապանքները. «...Երբ 1915 թվին մեզ աքսոր հանեցին, ես կհիշեմ, թե ինչպես Էսքիշերիդն մեզ ոտքով տարին Սիվրինիսար, հետո՝ Հայմանա, հետո՝ Ղըրշեհիր, հետո ոտքով մեզ բերին Ղայսերի՝ կե-

սարիա: Ծանապարհին ինչե՛ր ասես չտեսանք, ինչե՛ր ասես չքաշեցինք» [Սվ. 2000: Վկ. 204, էջ 339]:

...Մեր գյուղեն միայն ես եմ ողջ մնացել, - արցունքներով պատմել է 80-ամյա զեյթունցի Եվա Չուլյանը (ծնվ. 1903 թ.), թուրքերը էկան բոլորին գյուղեն հանեցին: Խամշիռվ կմիթեին, որ քայլենք: Բոլորին ձեռքերը ետևները կապած տարին լեցուցին զորանոցի պես բարձր տեղ մը: Մեջը դամայով (դաշուն) ու բալթայով (կացին) մեկի ձեռքը, մյուսի՝ ոտքը, մյուսի՝ թեր ջարդեցին: Մեզի մերկացուցին, մորե մե՛րկ չը՛ս-չըլբախ էինք, ո՛չ վարտիք, ո՛չ շապիկ: Այդ տեղը Դեր Զորճ էր: ...Առավոտյան եկան, նորեն թոփեցին (հավաքել) մեզի, նորեն սկսան ջարդել և ջուրը լցնել. մաղարային (քարայր) տակեն խարուր գետն էր գնում: Մեկին՝ զլուխը, մյուսին՝ ոտքը, մեկալին՝ ձեռքը կտրեցին, փրթեցին, ամենքին ալ գետնին իրար վրա լեցուցին: Մարդ կա՝ չէ՛ մեռած, ամմա՝ ջնջիւկած է, մեկը՝ կուլա՛, մյուսը՝ կծվա՛, արյունին հո՛տը՝ մեկ կողմեն, անոթությունը՝ մյուս կողմեն: Ալ ողջերը սկսան մեռածներուն միսը ուտել...» [Սվ. 2000: Վկ. 140, էջ 266]:

Խարբերդցի Արամ Քյոսեյանը ևս վկայել է (ծնվ. 1908 թ.): «1915 թ. ես յոթը տարեկան էի, երբ մեզի Խարբերդից տեղահանելու հրաման հանեցին: Հագած-կապած, զուգ-ված-զարդարված ճամփա ելանք, կարծես, հարսանիք էինք գնում: Ծամփին սկսվեց թալանը, ան ալ մեկ անգամ չէ՛ իրար ետև՝ ով ինչ կգտնար՝ կփախցներ: Վերջում արդեն տակի շորերով էինք մնացած, անոնք ալ ծվեճ-ծվեճ... Մամաս իմ աչքերը կփակեր, որ գետնին պառկած մեռնողներուն չտեսնամ: Վերջում՝ մամաս և եղբայրս մնացին ճամփին. չկրցան քալել, մեռան, ի՛նչ եղան՝ չգիտեմ: Մեր ետևեն թուրքերը գալիս էին, հավաքում էին ինձի պես չոչուխներուն: Ալ չգիտեմ՝ մեզի

պիտի մեոցնե՞ն, զավա՞կ պիտի ընեն՝ չգիտեմ: Ալ վրանիս ու՛ժ չկար, անքան քալել էինք: Վերջապես հրաման եկավ՝ կանգ առնել: Զորի մը մեջ կանգ առանք: Սկսան մեծերուն հարցնել. «Հայ» ես, թե՞ թուրք: Ով՝ «Հայ եմ» ըսեր, անոր մեկ կողմ կանցնեին, ով՝ «թուրք եմ» ըսեր՝ մյուս կողմ: «Հայ եմ» ըսողներուն բոլորին տարին հեռուն, մորթեցին: «Թուրք եմ» ըսողները՝ ազատվեցան...: Գիշերը մեզի՝ փոքրերիս, ազտիկ բլուրի պես տեղ մը հավաքեցին: Մենք հոգնած էինք, դու մի ասա, եղ բոլորը մարդկանց գլուխներ էին: Առավոտուն, երբ լուսը բացվեց, տեսանք կտրված գլուխներ՝ իրար վրա դիզված, բլուր էր կազմված: Մենք ալ ամբողջ գիշերը աղ կտրված գլուխներուն վրա ենք քնացած, ամմա խարար չունեինք» [Ավ. 2000: Վկ. 115, Էջ 228-229]:

Այս ահասարսուուն տպավորությունների ներքո հյուսվել է տառապյալ ժողովրդի աղեկտուր եղերերգը.

Բլբուլն ալ կկանչե. գարու՛ն է, գարու՛ն,
Մի՛ բանար յարանիս. խորու՛ն է, խորու՛ն,
Ամա՛ն, ողորմա՛ծ Տեր, աս ի՛նչ Դեր Զոր է.
Լալեն աչվընիս կապեր է փերդե

[Ավ. 2000: Վկ. 364, Էջ 418]:

Եկ քանի որ հայերեն խոսելն արգելված էր, նրանք ստիպված իրենց վիշտն ու տառապանքը մեծ մասամբ արտահայտել են թուրքերն:

Պատմափաստագրական արժեք ներկայացնող այդ երգերը գրի ենք առել տարբեր ժամանակներում, տարբեր վայրերի վերապրողներից, զանազան տարբերակներով: Հանգամանք, որը վկայում է, թե այդ երգերը, պատմական իրադարձությունների գեղարվեստական արտացոլումը լինելով, համաժողովրդական բնույթ են կրում:

Վերապրող Եղիսաբեթ Քալաշյանը (ծնվ. 1888 թ., Մուսա լեռ), որն իմ առաջին թուրքալեզու երգասացն է, պատմել է իր տիսուր կյանքը. «Արաբստանի անապատում մեր եղած ժամանակ կենդանիների պես էինք՝ ոչ հագուստ, ոչ ապրուստ, ոչ լվացվել, ոչ խմել...: Բնական պետքի համար անգամ ժանդարմը գլխուղի կայնած կըլլար. ոչ կին կճանշնային, ոչ աղջիկ, ոչ նամուս...: Կերակու՞ր, ի՞նչ կերակուր. խո՞տ էինք հավաքում, անասունների պես խո՞տ էինք արածում: Աղ գտնվեր աէ՛ աղեկ. կթաթինեինք աղին. ավելի համով կըլլար: Մեկ-մեկ հեռուեն արաբներ կերևային. բեղկի (բեղվին) արաբները ոչխարմոշխար շատ ունեին, ամսա տուն-տեղ չունեին. չաղրբներուն տակ կապրեին: Աղ քրիստոնյա արաբները մեզի կմեղքնային. քիչ մը փիլավ տային աէ՛ ձեռքով-մատներով կըլպոտեինք, կուտեինք. չունքի ջիզյարը անու՞շ է...: Իմին Յ պտիկ ձագուկներս ալ աքսորի ճամփանները մեռան: Անոր համար աս տարիքիս մեն-մենակ մնացած եմ...» [Սվ. 2000: Վկ. 367, էջ 418-419]:

70-ամյա այդ կինը 1956 թ. Երևանի Վարդաշեն թաղամասում առաջին անգամ մեզ է հաղորդել հայերի կողմից ստեղծված դերգորյան թուրքալեզու երգաշարից քայլակներ, որոնք երգում էր՝ Վերիիշելով իր դառն անցյալը, իր կորցրած զավակներին. արցունքներն անվերջ հոսում էին նրա աչքերից, ձայնը խզվում էր ու չէր կարողանում երգել. մի փոքր շունչ էր առնում, կրկին սկսում էր երգել ու կրկին արտասվել:

Հստ մեր բանասացների հաղորդած տեղեկությունների՝ կոտորածն սկսել է ապրիլին՝ Զատիկի կիրակին, Քրիստոսի խաչելության օրը, որպեսզի հայերը ևս Քրիստոսի չարչարներին արժանանան. «Հայերն իրենց արյունով պիտի ներկեն իրենց Զատիկի հավկիթները», - ասում էին թուրքերը, իսկ հայերի տառապանքը երգ դարձած հնչում էր աղեկտուր.

*Zatik-kiraki¹⁴ çadır soktuler,
Bütün Ermenileri çöla döktüler,
Keçi gibi Ermenileri kesdiler,
Dininin uğruna ölen Ermeni!*

*Զատիկ-կիրակի¹⁴ վլանները քանդեցին,
Բոլոր հայերին անապատը լցրեցին,
Այծերի պես հայերին մորթեցին,
Հավատի համար մեռնող հայեր*

[ՍՎ. 2000: ՎԿ. 386, Էջ 421]:

Եվ սկսվում են հայերի աննկարագրելի չարչարանքները.

*Ağaçlardan kuş uçtu,
Yandı yürek tutuştı,
Yanma, yüreğim, yanma!
Bu ayrılık bize düşdü,
Bu muhacırlık bize düşdü,
Bu derzorlık¹⁵ bize düşdü.*

*Մառերից ჩափք թռավ,
Վաղեց սիրտս՝ բռնկեց,
Մի՛ վառվիր, սիրտ իմ, մի՛ վառվիր.
Այս բաժանումն է մեր բաժին,
Այս գաղթականությունն է մեր բաժին,
Այս դերզորականությունն¹⁵ է մեր բաժին*

[ՍՎ. 2000: ՎԿ. 367, Էջ 419]:

Քանի որ Դեյր-Էլ-Զորի անապատը դարձել էր Հայոց ցեղասպանության կենդանի գերեզմանոցը, որտեղից ազատվելու փրկություն չկար.

*Der Zora gidersem, gelemem belki,
Ne ekmeğ, ne su olurum belki.*

*Դեր Զոր թե զնամ գուցե չգամ ետ,
Առանց ჩաց, առանց ջուր՝ գուցե և մեռնեմ*

[ՍՎ. 2000: ՎԿ. 368, Էջ 419]:

Զանագվածային լրատվության միջոցները լոռում էին:
Այնինչ քաղաքակիրք մարդկության աշքերի առաջ նահատակվում ու բնաջնջվում էր աշխատասեր ու ստեղծագործ, հնագույն մի ժողովուրդ, որի միակ մեղքը հայ լինելն էր.

*Der Zora varmadan Ermeni muhaciri oturmus
Hongur-hongur ağlıyor...*

*Դեր Զոր չհասած հայ գաղթականը մատած
Հոնգուր-հոնգուր կուլա...*

[ՍՎ. 2000: ՎԿ. 368, Էջ 419]:

Եվ հայության վիճակն ահավոր էր.

¹⁴ Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված են հայերեն «Զատիկ-կիրակի» բառերը:

¹⁵ Դեյր-Էլ-Զորի աքսորավայր:

*Der Zor çölünde üç ağaç incir,
Elimde kelepçe, boynumda zincir,
Zincir kamıldadıkca, yureğim incir:
Dininin uğruna ölen Ermeni!*

Դեր Զորի անապատում երեք թզենի,
Ձեռքին՝ ձեռկապ, շղթան՝ վզիս,
Ծղթան շարժվելիս, սիրտս է մղկտում,
Հավատի համար մեռնող հայեր

[ՍՎ. 2000: ՎԿ. 391, Էջ 421]:

*Բոհնագաղթված հայերը մահվան այդ ճամփան անցնում
էին բոկոտն ու արյունլվա, պապակ շուրթերով՝ կիզիչ արևի
տակ.*

*Der Zor çölünde bitmedi yeşil,
Kurşuna düzdüler elli bin kişi:
Merakdan döküldü milletin dişi,
Dininin uğruna ölen Ermeni!*

Դեր Զորի անապատում կանաչ չի բուսնի,
Հիսուն հազար մարդ գնդակահարեցին,
Ժողովրդի ատամները վշտից թափկեցին,
Հավատի համար մեռնող հայեր

[ՍՎ. 2000: ՎԿ. 388, Էջ 421]:

*Եվ գնդակահարվածների արյունով էր Աերկվել ամեն
ինչ.*

*Der Zor çöllerini büründü duman,
Oy anam, oy anam, halimez yaman!
İnsan ve yeşil boyandı kana,
Dininin uğruna ölen Ermeni!*

Մշուշն է պատել Դեր Զոր անապատին.
Վայ՝ մայրիկ, վայ՝ մայրիկ, մեր վիճակն է ողբայի.
Մարդիկ, կանաչներ արյունով Աերկվեցին,
Հավատի համար մեռնող հայեր

[ՍՎ. 2000: ՎԿ. 370, Էջ 419]:

Անխնայորեն բնաշնչվում էր հայ ժողովուրդը.

*Der Zor çölünde çürüdüm kaldım,
Karşalara tahn oldum, kaldım,
Oy anam, oy anam, halımız yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.*

Դեր Զորի անապատում փունքի, մնացի.
Կերպուր դարձա ես ազրավերին,
Վայ՝ մայրիկ, վայ՝ մայրիկ, ողբայի է մեր վիճակը.
Դեր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը

[ՍՎ. 2000: ՎԿ. 409, Էջ 423]:

Այնինչ ողջ մնացողների վիճակն ավելի անմխիթար էր.

*Der Zor çölünde yaralı çökdür,
Gelme, doktor, gelme, çaresi yokdur,
Allahdan başka kimsemiz yokdur,
Dininin uğruna ölen Ermeni!*

Դեր Զորի անապատում վիրավոր շատ կա,
Մի՛ զա թժի՛ չկ, մի՛ զա. մեկ է հովս չկա,
Աստծուց բացի էլ ո՛չ ոք չկա,
Հավատի համար մեռնող հայեր

[ՍՎ. 2000: ՎԿ. 410, Էջ 424]:

Իսկ հայ ժողովուրդն իր տառապանքի մեջ մենակ էր ու

անօգնական: Եվ նրանց տիրաթախիծ երգը դարձել է աղոթք առ Աստված.

*Cıka-çıka çıktıım yokus başına,
Neler geldi Ermeninin başına!
Hızır¹⁶ Allah, hızır,¹⁶ yetiş!
Ermeni milletini kurtar, geçir!*

Ելա, բարձրացա գագաթը սարի,
հնչե՞ր ասես չեկավ գլուխը հայի,
Հզո՞ր¹⁶ Աստված, հզո՞ր¹⁶, օգնի՞ր,
Հայ ժողովրդին փրկի՞ր, ազատի՞ր

[Սվ. 2000: Վկ. 432, էջ 426]:

Եվ ժողովրդի ողբերգական վիճակին հակադրված է բնության ճաճանչափայլ գեղեցկությունը, որին անտարբեր «սմանցի ասկյարը իր զենքն էր յուղում» հայերին սպանելու համար.

*Sabahdan kalkdim, güneş parkıyor,
Osmanlı askeri silah yağlıyor,
Ermeniye baktım - yaman ağılıyor,
Dininin uğruna ölen Ermeni!*

Առավոտյան վեր կացա՛ արևն էր փայլում,
Օսմանցի ասկյարն իր զենքն էր յուղում,
Հայերին նայեցի՛ սաստի՛կ էին լաց լինում,
Հավատի համար մեռնող հայեր

[Սվ. 2000: Վկ. 394, էջ 422]:

Իսկ անապատի օդը հագեցած էր դիակների գեխահոտով.

*Der Zorin içinde naneler biter,
Ölmüşlerin kokusu dünyaya yeter,
Bu sürgünlük bize ölümden beter,
Dininin uğruna ölen Ermeni!*

Դեր Զօրի անապատում անանուխն է բուտել,
Դիակների գեխահոտն աշխարհն է բռնել,
Այս աքսորը մեզ մահից վատուար է,
Հավատի համար մեռնող հայեր

[Սվ. 2000: Վկ. 381, էջ 420]:

Ապականված էր ոչ միայն անապատի օդը, այլև թունավորված էր ջուրը.

*Der Zorin içinde zincirli kuyu,
Ermeniler içtiler zehirli suyu...*

Դեր Զօրի մեջ շղթայով ջրիոր,
Հայերը խմեցին ջուրը թունավոր...

[Սվ. 2000: Վկ. 421, էջ 425]:

Հասարակական չարիքին ավելացել էր նաև տարերային աղետը՝ տիֆի համաճարակը.

¹⁶ Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «հզոր» բառը:

*Der Zor çölünde bir sırı mızmış,
Ermeni muhaciri tıfşa düşmüştür,
Oy anam, oy aman, halımız yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.*

Դեր Զօրի անապատում մի շարք ծիրանի,
Հայ գաղթականները վարակվել են տիֆ,
Վա՛յ մայրիկ, վա՛յ մայրիկ, ողբայի է մեր վիճակը,
Դեր Զօրի անապատում մեր եղած ժամանակը

[Սպ. 2000: Վկ. 379, էջ 420]:

Իսկ մի այլ տարբերակում.

*Der Zor çölünde bir sırı mızmış,
Ermeni muhaciri açılıkdan ölmüş,
Oy anam, oy aman, halımız yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.*

Դեր Զօրի անապատում մի շարք ծիրանի,
Հայ գաղթականները մեռան քաղցից,
Վա՛յ մայրիկ, վա՛յ մայրիկ, ողբայի է մեր վիճակը,
Դեր Զօրի անապատում մեր եղած ժամանակը

[Սպ. 2000: Վկ. 380, էջ 420]:

Եվ համատարած այդ չարիքից փրկություն չկար, քանի
որ ողջ մնացողների վիճակն ավելի էր անխսիթար: Այնուհետև
միմյանց են հաջորդում սահմոկեցուցիչ տեսարանները.

*Der Zor çölünde uzanmış, yatmış,
Kellesi yokdır, ki yüzüne bakayım,
Ermeniler bu güne olaşmış,
Dininin uğruna ölen Ermeni!*

Դեր Զօրի անապատում փովել, պառկել է,
Գլուխը չկա, որ դեմքը տեսնեմ,
Այս օրվան համած խեղճ հայեր,
Հավատի համար մեռնող հայեր

[Սպ. 2000: Վկ. 431, էջ 426]:

Եվ լավում էին նրանց հոգեվարքի խոլու հառաջանքները.

*Sivazdan çıktıım başım selâmet,
Der Zora varınca koptu kiyamet,
Bu kadar muhacir kime emanet?
Dininin uğruna ölen Ermeni!*

Սվազից դոլոս եկանք հանգիստ գլխով,
Դեր Զօրում իրարանցում էր ահավոր,
Այսքան գաղթական վստահված է ու՞մ,
Հավատի համար մեռնող հայեր

[Սպ. 2000: Վկ. 377, էջ 420]:

«Հավատի համար մեռնող հայերի» անհաշիվ դիակները
սփոված էին ամենուրեք, քանի որ օսմանցի զինվորները դար-
ձել էին «մսագործ».

*Der Zor dedikleri büyük kasaba,
Kesilen Ermeni gelmez hesapa,
Osmanlı efrati dönmüş kasapa,
Dininin uğruna ölen Ermeni!*

Դեր Զօր կոչվածն էր մի մեծ տեղավայր,
Մորթված հայերին էլ հաշիվ չկար,
Օսմանցի պետերը մսագործ դարձան,
Հավատի համար մեռնող հայեր

[Սպ. 2000: Վկ. 373, էջ 419]:

**Հայ ժողովուրդն աննկարագրելի տառապանքով էր
անցնում իր մարման ճամփան.**

Gide-gide, gitmez oldu dizlerim,

Ağla-agla, görmez oldu gözlerim,

Oy anam, oy anam, halımız yaman!

Der Zor çölünde kaldığım zaman.

Գնալով-գնալով՝ հոգմեցին ծնկներս,

Լալով-ողբալով կորացան աչքերս,

Վայ մարդիկ, վայ մարդիկ, ողբալի է մեր վիճակը,

Դեր ջորի անապատում մեր եղած ժամանակը

[Սպ. 2000: Վկ. 382, էջ 420]:

Կատարվել է նաև ավելի սոսկալին. աքսորականները քայլելու անկարող իրենց մեծահասակ հարազատներին ստիպված թողել են ճամփին և, թուրք ոստիկանների մտրակների տարափի ներքո, արցունքն աչքերին շարունակել իրենց մարման ճամփան: Այդ մասին են պատմել ու զանազան տարբերակներով երգել արաբների կողմից կապույտ թանաքով դաշված դեմքերով զեյթունցի Գայանե Ատուրյանը (ծնվ. 1909 թ.), ադաբազարցի Սիրենա Ալաճանյանը (ծնվ. 1910 թ.) և շատ ուրիշներ.

Der Zor çölünde yoruldum, kaldım,

Anam, babamı yolda bıraktım,

Oy anam, oy anam, halımız yaman!

Der Zor çölünde kaldığım zaman.

Դեր ջորի անապատում հոգմեցի, մնացի,

Մորս ու հորս ճամփին թողեցի,

Վայ մարդիկ, վայ մարդիկ, ողբալի է մեր վիճակը,

Դեր ջորի անապատում մեր եղած ժամանակը

[Սպ. 2000: Վկ. 405, էջ 423]:

Այստեղ տեղին է մեջ բերել երգնկացի վերապրոց Գառնիկ Ստեփանյանի (ծնվ. 1909 թ.) պատմած հուշից մի հատված. ...Երգնկացից դուրս եկանք. ուժեղ սառնամանքը էր: Վարդանուշ տատիկս դժվարանում էր քայլել: Մեկ էլ կանգ առավ, ասաց. «Ինձ խիե՞ք, ես չե՞մ կարող քայլել»: Նա նստեց գետնին: Ժամդարմները քարշ տվին նրան: Նա մնաց ճամապարհին: Մեզ քշեցին: Մեճք մի կողմից գնում էինք ու ետ էինք նայում: Զյունը գալիս էր, կուտակվում նրա վրա: Վերջապես իմ խեղճ տատիկը դարձավ ձյունե արձան: ...Հասանք Մալաթիա: Արդեն գարուն էր: Բոլոր հայերին կոտորել էին: Ամեն տեղ

բլուրներ էին՝ տակը հիսուն-հարյուր հոգի թաղված, նույնիսկ կիսամեռ՝ քանի որ վրայի հողը շարժվում էր...» [ՍՎ. 2000: Վկ. 95, էջ 200]:

Սերաստիալից ականատես-վկա Անդրանիկ Գավուքչյանը (ծնվ. 1905 թ.) ևս անդրադարձել է տեղահանության նովնամնան տառապանքներին. ... Այսպես սկսվեց թշվառությունը: Ժանդարմաները մեզ քշում էին մտրակներով, քանի որ մենք պետք է որոշակի տարածություն անցնեինք: Ով այլևս չէր կարողանում քայլել, մնում էր ճանապարհի եզրին ընկած: Երբ արդեն մտրակը չէր օգնում, մարդկանց գնդակահարում էին կամ սվինահար անում, որ նրանք հետ չփախչեն: ... Այդպես մոտ 1,5 միլիոն հայեր սպանվեցին: Միայն պատերազմից հետո շատ քչերին՝ ողջ մնացածներին, սիրիական անապատներից հավաքեցին...» [ՍՎ. 2000: Վկ. 82, էջ 178]:

Աքսորի ճամփաներին թուրք ոստիկանների գործադրած անասելի դաժանությունների մասին է պատմել նաև Խարբերդից Թրվանդա Մուրադյանը (ծնվ. 1905 թ.) «... Մեզ հանեցին մեր գյուղեն, բոլոր ջահելմերին հավաքեցին, խովուշ (անձավ) պես տեղ մը լցրին, կտորը բացին, մեջը նավթ լցրին, վառեցին: Հետո հավաքեցին բոլոր կանանց, քարերով ողջ-ողջ գլուխները ջնջեցին: Մամայիս ու մեծ մամայիս ալ քարերով սպանեցին: Էրեխներին, մայր-ոչխարներուն քովեն գառնուկներու պես առանձնացուցին: Ինձի երեք տարեկան պատիկ քոյր մը ունեի, էրեխների հետ անոր ալ առին Բալուի Մուրադ (Եփրատ) գետի կամուրջին քովը, վզերը կտրեցին, կոտորեցին, գետը լեցուցին...: 2 ժանդարմա 500 հոգի աքսոր հանեցին...» [ՍՎ. 2000: Վկ. 112, էջ 226]:

Բուրսայի Մեծ Նոր գյուղից Աշոտ Օհանյանը (ծնվ.

1905 թ.) հուզմունքով է հիշել իր տխուր անցյալը. «1914 թ. մեր տղամարդկանց թուրքական կառավարությունը հավաքեց, տարավ թուրքական բանակ, որից հետո ընտանիքներուն ըսին. «Կառքեր վարձեցնեք, մոտիկ տեղ պիտի գնանք»: Ով փող ուներ ֆուրդուն վարձեց, ով չուներ՝ ոտքով: Մենք ալ չոցուիս էինք, մորերնուս փեշեն բռնած գացինք ոտքով: Երկար գացինք: Առաջին կանգառիս եղավ Կոնյան: Էնտեղ փոխանակ մեզի քաղաք մտցնեն, սարերում ոստիկանների հսկողության տակ պահեցին՝ սոված, ծարավ: Մյուս առավոտ մեզի ճամփա հանեցին դեպի Բողօգուր: Անտեղեն ալ անցանք: Օրերո՞վ, շաբաթներո՞վ ոտքով քայլում էինք: Ոտքերնիս արյունում քայլում էինք: Ոստիկանները մտրակմերով խփում էին: Շատերը չղիմացան, ճանապարհին մեռան: Դիակները մնում էին գետնին: Գիշերը գայլերը ուտում էին: Մեզ քայլեցնում էին ոտքով: Արդեն քչացել էինք, քանի որ շատերը մնուել էին: Մեկ էլ իդե անունով մի գյուղի մոտ հասանք: Էնտեղ մեր վրա հարձակվեցին, սկսվեց թալանը. «Փարանըզ յօ՞ք՝ չքարընըզ» («Փող չունե՞ք հանե՞ք») ասելով...» [Սվ. 2000: Վկ. 221, էջ 361]:

Տեղահանության և աքսորի ճամփաներին իրենց աներևակայելի տառապանքներն ու անցած վայրերն է վերիիշել նաև 96-ամյա Գեղեցիկ Եսայանը (ծնվ. 1901 թ., Նիկոմեդիա). «1915 թվի Մեծ եղեռնի ժամանակ ես տասնչորս տարեկան էի: Արսորն սկսվեց: Մեր ընտանիքը 12 քանով գացինք, 2 քան ողջ մնացինք: Շանապարհին մեզ խամշիներով կծեծեին, կտանջեին, ջուր չէին տար: Մենք քաելով հասանք Դևելթ, Էսքիշենիր, Կոնիա, Էրելլի, Բողանթի, Քանլը Գեշիթ, Բար, Մեսքենե, Արու Արար, Դիփսի, Տիգրանակերտ, Զարաբլուս, Շամ, Բաղդադ և վերջապես՝ Դեր Ջոր...» [Սվ. 2000: Վկ. 231, էջ 370]:

Իր անցյալը մանրամասնորեն վերիիշել է նաև 80-ամյա

ականատես-վերապրող սեբաստացի Սուրեն Սարգսյանը (ծնվ. 1902 թ.). «...Երկու օր հետո հասանք Ֆըռնջըլար գյուղը, որը մի փոքրիկ, աննշան գյուղ էր, բայց հայ ժողովրդի պատմության մեջ դարձավ նշանավոր: Հստ պետական ծրագրի, ժողովուրդը ոտքով պիտի բարձրանար 3.900 մետր բարձրությամբ Տավրոսյան լեռները: Հարյուր հազարավոր քարավաններ գալիս էին այստեղ, գտնում էին իրենց խաչելությունը, գնում՝ դեպի մահ: Կանայք, մանուկներ, նորածին ծծկեր երեխաներ լքվում էին անտեր-անտիրական: Այստեղ մնաց Քնարիկ քույրս՝ իր ծծկեր երեխայի հետ: Նա հիվանդ էր, չէր կարողանում քայլել: Ֆըռնջըլա՛ր, Ֆըռնջըլա՛ր. լքված երեխաներ, ծեր-անտեր կանայք, հիվանդներ՝ այս ու այն կողմ պառկած, հոգեվարքի մեջ, լիսկած դիակներ, փալասների տակ կամ առումների մեջ...»

Այնուհետև նույն ականատես-վկա Սուրեն Սարգսյանը նկարագրել է փոքր տղաների, աղջիկների և մլուսների ահավոր վիճակը. «...Հաջորդ օրը եկան քրդերը, հետները՝ հայտնի Զեյմալ թեկն ու եղբայրները՝ սրիկա դահիճները: Նրանք քարավանի միջից ինչքան փոքրիկ տղա գտան, հավաքեցին, թեկն կապեցին ու տարան հեռու սարի գագաթը, ուր վառվում էին թեժ խարույկները: Այստեղ նրանց գլուխները կացիններով կտրեցին ու շպրտեցին ձորը. այդպես էին արել նախորդ քարավանների երեխաներին ևս: Դրա համար էլ այդ ձորը կոչվեց Քանլը Դէրէ (Արյան Ձոր): ...Մեր քարավանը, որը կեսից էլ պակաս էր մնացել, իջևանեց Սամոսատից հարավ՝ Եփրատ գետի ափին: Ամեն կողմ դիակներ, դիակներ, մեռած կանայք, երեխաներ ամեն կողմ պառկած ցաք ու ցրիվ, արտերի մեջ, ավագների վրա, ամեն կողմ կիսամեռ հիվանդների տնքոցներ, աղերսագին օգնություն խնդրող նայվածքներ, նրանց կողքին՝

հոտած, փտած, ուռած, նեխած գարշահոտ դիակներ, մեծ մասամբ կանանց: Դանթեի Դժոխքը Եփրատի ափին էր: ...Հետո բերին սպիտակ շորերով աղջիկներին. գիշերային խավարի մեջ նրանց բոլորին ցցերի վրա նստեցրին: Մեր ականջները խանում էին նրանց մայրերի, հարազատների ճիշերից, լացերից և գոռում-գոչումներից: ...Մեզ բերին Ուրֆա, այնտեղից քշեցին դեպի անապատը՝ մի անմարդաբնակ տեղ, ուր միայն մի քանի ծառեր կային: Այդ օրը գիշերը անձրև եկավ և ցուրտ քամի: Գիշերը հարյուրավոր մարդիկ մահացել էին: Քրդերին բերին, մի ընդհանուր խոշոր փոս փորել տվին: Քրդերը թոկերով ընկան ժողովրդի մեջ, տրորելով հիվանդներին, մեռածող՝ ով պառկած էր, վիզը թոկ էին գցում, քաշեքաշ տանում, փոսն էին գցում ու վերադառնում: Նույնիսկ ողերի վիզը թոկ էին գցում, տանում, նետում էին փոսը. հարազատների ճիշերը, աղաղակները չէին լսում: Այդտեղից մեզ նորից քշեցին դեպի հարավ՝ մի այլ անմարդաբնակ տեղ: Կանայք՝ տիֆով հիվանդ, ջուր էին աղերսում...» [Սպ. 2000: Վկ. 80, էջ 167-170]:

Դերգորյան երգերի մեջ առանձին շարք են կազմում կողոպտված, որդեկորուս մայրերի և կուս աղջիկների ողբերգական պատկերները.

- *Şu dağın altında Ermeni kazı var,
Gidin, bakan çantasında nesi var?*
- *Güzel gözleri var,
Sırma saçları var.*

- Այս լեռան թիկունքին հայ աղջիկ կա,
Գնացե՛ք, տեսե՛ք պայուակում ի՞նչ կա,
- Գեղեցիկ աչքեր կան,
Եկ մետաքս մազեր

[Սպ. 2000: Վկ. 489, էջ 437]:

Իսկ թուրք ոստիկաններն ու հրամանատարները հայ աղջիկների ու կանանց նկատմամբ վարկում էին անասելի դաժանությամբ.

*Sabahdan kalkdim kapı kapalı,
Binbaşı gelişyor eli sopalı,
Uğruna bırakmış kör ve topalı,
Dininin uğruna ölen Ermeni!*

Առավոտյան վեր կացա՛ դուռը փակ գտա,
Հազարապեսն եկավ՝ ձեռքին կար մահակ,
Կույր ու կաղերին զցել էր իր առաջ,
Հավատի համար մեռնող հայեր

[ԱՎ. 2000: ՎԿ. 392, Էջ 422]:

Տիգրանակերտցի Կարապետ Մկրտչյանը (ծնվ. 1910 թ.) հուզումով ու դողդոջուն ձայնով է մեզ պատմել իր մանկական հիշողության մեջ տպակորպած պատկերները՝ միաժամանակ մրմնացալով հետևյալ տողերը.

*Der Zora geldi bir Şekir paşa,
Atını bağladı delikli taşa,
Ermeni siğmadı dağ ile taşa:
Dininin uğruna ölen Ermeni!*

Դեր Զօր եկավ մի Ծեքիր փաշա,
Նժույգը կապեց ծակ քարի վրա,
Զորերում հայերին տեղ չմնաց.
Հավատի համար մեռնող հայեր

[ԱՎ. 2000: ՎԿ. 428, Էջ 426]:

Այնուհետև նույն վերապրող Կարապետ Մկրտչյանը շարումակել է. «...Վերջապես էկանք, հասանք Դեր Զորի անապատի վերևի մասը՝ Մերդին քաղաքը, որտեղ գնացքը կուզար, Հալեպ կերթար: Անտեղ մեզ իջեցուցին. կանաչ դաշտ էր: Ներքևը ձոր կար: Մեզ՝ փոքրերիս ջոկեցին, իսկ մեծերին՝ տարին ձորի կողմը հերթ կայսեցրին. 300-400 հոգիի չափ մեծեր էին, այդքան ալ երեխաներ էինք: Ուրեմն մեզ՝ էրեխերիս կանաչ դաշտի վրա նստեցրին. մենք չգիտենք՝ ինչ պիտի ըլլա: ...Մայրս իր հերթը խախտելով գալիս էր մեզի համբուրում, համբուրում, գնում էր: Մենք՝ ես, մեծ եղբայրս և փոքր եղբայրս, որը մեկ տարեկան էր, հեռվից տեսնում էինք մի շարան կանալք հերթի մեջ շարժվում են. մեր մայրը անոնց մեջն էր: Տունեն երբ էլանք, մեր մայրը ազգային տարազմերով էր՝ թափիշ, ոսկեկար հագուստներով, գլուխը զարդարված էր ոսկեդրամներով, վիզը ոսկե շղթա կար, հագուստներուն մեջը երկու կողմը 25-25 ոսկի էր կարած՝ գաղտնի: Վերջին ան-

գամ, երբ մեր մայրը էկավ մեզի խենթի պես համբուրեց, կիհշեմ, արդեն միայն տակի ճերմակ Անդրնազգեստով էր. ո՞չ զարդ կար, ո՞չ ուկի կար, ո՞չ ալ թափիշե հագուստները: ...Մենք՝ էրեխեքս, բանից անտեղյակ ենք: Էնտեղ բաներ մը կատարվում են, բայց չգիտենք ի՞նչ է կատարվում: Դու մի ըսեր բոլորին հերթով հագուստները հանում էին, մի կողմի վրա շարում, բոլորին մերկացնում էին, կացինով գլուխը կտրում էին, նետում էին ձորը...» [Ավ. 2000: Վկ. 128, էջ 242-243]:

Պատմական այս իրողությունների վրա է հյուսվել նաև ժողովրդական երգը.

*Sabahdan kalkdim, çantama baktım,
Ağlaya-sızlaya boynuma taktım,
Malimi-mülkimi devlete sattım,
Pahasını sorsan: yarım ekmeğe.*

Առավոտյան վեր կացա, պայուսակս նայեցի.
Լաց ու կսկիծով վզիսս կախեցի,
Ունեցվածքս պետությանը ծախեցի,
Գինը թե հարցնես՝ կես կտոր հացի

[Ավ. 2000: Վկ. 398, էջ 422]:

Ահա թե ինչու ապրելու տարրական պայմաններից գրկված հայ մայրերն իրենց ունեցվածքը թուրքական կառավարությանն ու զինված պազակներին թողնելուց հետո, զգալով իրենց մոտալուս վախճանը, իրենց սիրասուն զավակներին պահ են տվել բարի արաքներին, որպեսզի եթե իրենք նահատակվեն, գոնե իրենց երեխաները ողջ մնան:

Այդ է հաստատել նաև նիկոմեդիացի Բարուինի Զորեքյանը (ծնվ. 1900 թ.): «...Երբ մեզի աքսոր քշեցին, մենք տասներկու ամիս անապատին մեջը մնացինք: Զորս քույրով փախանք անտառները: Զրի մեջ լողալով խաքուր¹⁷ գետը անցանք, արաք բեղվիններու քովը հասանք: Անոնք մերին ոջուռված մազերը խուզեցին, երեսնիս մելանով ծեծեցին, որ հայ

¹⁷ Դեյր-Էլ-Զորի մոտով հոսող գետ:

ըլլալնիս չիմացվի: Իրենց ոչխարները մեզի տվին, որ արածացնենք» [Սվ. 2000: Վկ. 229, էջ 369]:

90-ամյա Գրիգոր Գյողալյանը (ծնվ. 1903 թ.) անհուն երախտագիտությամբ է հիշում Հոմս-Համայի ճամփին, Մուհարդի գյուղի արաք քրիստոնյա բարի պառավին, որն ամեն երեկո իր եփած փլավն ու գոտու մեջ խցկած հացի կտորները պատերի տակ ուժասպառ ծվարած հայ որբուկներին գաղտագողի բաժանելուց հետո անհետանում էր մթության մեջ [Սվ. 2000: Վկ. 163, էջ 294]:

Նման փաստը ևս բանաստեղծական տեսք է ստացել հետևյալ երգի մեջ, որտեղ որդեկորուս մայրն շտապում է Խաբուր գետն անցնել, որպեսզի գնա ու գտնի «արաքի գյուղում» ապաստանած իր զավկին.

*Yol ver, Habur, yol ver, geçelim çolu,
Evladım çıs – çiplak arabın koyundə,
Oy anam, oy anam, halımız zaman!
Der Zor çoluñde kaldığım zaman.*

Ծամփա՛ տուր, Խաբու՛ր, անապատն անցնեն,
Զավկակ մերկ-տկոր արաքի գյուղումն է,
Վա՛ մայրիկ, վա՛ մայրիկ, ողբալի է մեր վիճակը.
Դեր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը

[Սվ. 2000: Վկ. 414, էջ 424]:

Բալուցի Կարապետ Ֆարաշյանը (ծնվ. 1906 թ.) նույնապես վկայել է իր տեսածները. ...Քիչ վերջ Մեհմետ հոջա անունով թուրք մը եկավ, ինձի ըսին, որ իրեն հետ երթամ: Կը հիշեմ ձեռքես բռնած ինձի կառավարության շենքը տարավ: Հոն զիս իբր հոգեզավակ «Հյուսեին հալամ» անունով արձանագրել տվավ ու տարավ իր բնակած գյուղը: Արածանի գետի վրա Մեծն Տիգրանի օրով շինված կամուրջին վրայեն անցած ատենս տեսա, որ գետը արյունոտ էր: Հոն կտանեին հայերուն և վիզը կտրելե վերջ, կամուրջեն վար՝ գետը կմետեին, այսպիսով անունը «Քանը գեչիտ» (Արյունոտ կիրճ) եղած էր: Մեհմետ հոջան ինձի տարավ քաղաքեն դուրս՝ Գոհանամ կոչված վայրի իր տունը: Զիս իր կնոջ ներկայացուց, ըսավ՝ «Քեզի

տղա մը բերի՝ անունը Հյուսեհա է»...» [Սվ. 2000: Վկ. 121, էջ 234]:

Մարիամ Բաղդիշյանը (ծնվ. 1909 թ.) ևս պատմել է, թե ինչպես ինքը հազիվ 5-6 տարեկան էր, երբ աքսորի ճամփաներին իր փոքր քրոջ հետ անապատի ավազների վրա պառկած իրենց մայրիկի խոպովների հետ էին խաղում՝ չիմանալով, որ նա արդեն մեռած է: Հետո ինչ որ մի արաք կին նրան տանում է իր տունը, որտեղ փոքրիկ Մարիամը 4 տարի փարչով ջուր է կրում ջրիորից: Մի անգամ, երբ նրա դեմքն ուզում էին կապուտ թանաքով դաշել, նա գաղտնի փախչում է և մի քահանայի շնորհիկ ապաստան գտնում հայկական որբանոցում [Սվ. 2000: Վկ. 168, էջ 305]:

*Türkler başladi evlât kaçırmaya,
Analar kıymadı yüzü öpteyea,
Baktım ki gizlice ağılıyor yaman,
Dininin uğruna ölen Ermeni!*

Թուրքերն սկսեցին զավակ փախցնել,
Մայրերը չհասցրին երեսը համբուրել,
Տեսա ծածուկ սաստիկ էին լաց լինում,
Հավատի համար մեռնող հայեր

[Սվ. 2000: Վկ. 402, էջ 423]:

Այս ողբերգական իրադարձություններին ականատեսվկա յոզդացի Արշակուրի Պետրոսյանը (ծնվ. 1903 թ.) սրտաճմլիկ մի տեսարանի մասին է մեզ պատմել. ...Հետո սկսան աղջիկներին փախցնել, կահկներին տանել մորթել, չոշուխներին գլուխները կտրել, գնդակի պես ասդիճ-անդին նետել: ...Ֆիլորի մորն ալ տարին, մորթեցին: Մեկն ալ երեխան գիրկը, մորը վիզը կտրել էին, չոշուխը մեռած մորը կուրծքը ուտելով ապրել էր, ամսա անոր գլուխն ալ ֆուտրոլի գնդակը ըրին» [Սվ. 2000: Վկ. 212, էջ 347]:

Նույնանման դաժանությունների մասին է վկայել նաև իգդիրնեցի Էվելինա Կանայանը (ծնվ. 1909 թ.). «...Թուրքը գալիս էր: Հայ կանանց փորերը ճեղքում էին դաճակով, երե-

իային հանում դուրս, գլուխը ցցի վրա բարձրացնում» [ՍՎ. 2000: Վկ. 54, էջ 136-137]:

Նույն փաստը հաստատել է նաև Էրզրումցի Լորիս Պապիկյանը (ծնվ. 1903 թ.). «...Ծանապարհին տեսա, թե ինչպես թուրքերը ծաղրում էին նրանց՝ հայ աղջիկներին ու կանաց: Ես հանդիպեցի այնպիսի մի զարհուրելի գազանային տեսարանի, որ աշխարհի պատմության մեջ, նախնադարյան շրջանից սկսած մինչև մեր օրերը, ոչ մի բարբարոս ժողովուրդ նման վայրագություններ չէր արել կանաց հանդեպ: Չորս աստիճանավորներ՝ մարդկային կերպարանքները կորցրած վայրի բորենիների մոլուցքին հասած ստոր վիճվածքներ, նստել էին սեղանի շուրջը, իրենց կողքին կանգնեցրել էին մի խումբ հայ հղի կանաց, որոնք հավանաբար մի քանի օրից պետք է ծննդաբերեին, գրագ էին գալիս նրանց արգանդներում եղած զավակների արու կամ էգ լինելու մասին և կարգադրում ստորադրյալներին՝ դաշույնով բացել հղի կնոջ արգանդը և դուրս բերել այնտեղից երեխան: Ինչ սոսկալի վայրագություններ ասես չէին անում մարդանման գազանները: Եթե ես անձնապես տեսած չիմեծի հիշյալ տեսարանը և այսօր ինձ պատմեին կամ գրքերում կարդայի, ես երբեք չէի հավատա, որ իրոք նման գազանություններ կարող են տեղի ունենալ...» [ՍՎ. 2000: Վկ. 90, էջ 193-194]:

Սեբաստացի Համբարձում Սահակյանը (ծնվ. 1898 թ.) նույնպես վկայել է իր աշքերով տեսածը. «...Կհիշեմ, երկրորդ մայրս հղի էր, նրան սպանեցին, սուրը կոխին փորին մեջը, պատիկը դուրս հանեցին, սկսան խնդալ, որ տղա է ու շպրտեցին գետնին: Ես այդ տեսարանը երբեք չեմ կրնար մոռնալ...» [ՍՎ. 2000: Վկ. 79, էջ 162]:

Նույնանման փաստերի մասին է վկայել նաև Էսքիշերիցի ականատես-վկա Սամվել Փաթրիանը (ծնվ. 1900 թ.).
...Կհիշեմ, աղջիկները և կանայք ինչ կհանեին, գետին մեջ կմնտվեին, որ ժամդարմներուն ձեռքը չանցնին: Աղ ժամանակ նամուն կար, բա՛ն կար:

Խարբերդի մոտերճ էինք: Կհիշեմ, օր մը երկու զարիքներ իրար հետ գրազի բռնվեցան մի հայ հոյի կնոջ վրա.

- *Şu karnının karnında nesi var?* (- Այս կնոջ փորում ի՞նչ կա):
- *Gâvur dir: kız olur.* (- Գյավուր է՝ աղջիկ կլինի):
- *Yok, oğlan olur.* (- Ո՛չ, տղա կլինի):

Գրազ եկան, իմ աչքի առաջ դաշույնով կնոջ փորը ողջ-ողջ ճեղքեցին: Ես աղ իմ աչքովս տեսած եմ: ...Երբ Կեսարիա հասանք, մեզի բերին, լեցուցին մեծ սրահի մը մեջ: Կեսարիայի վալին եկավ հարցուց. «Հայ քույրե՛ր, արդյոք ճանապարհին ձեզ նեղություն տվող եղա՞վ»: Մեր հայ կանայք ալ ուժ առին, սկսան պատմել, թե ինչպես թուրք հսկիչ ժամդարմները գիշերները մեզի կծեծեին, մեր հայ աղջիկներուն ու հարսներուն կտանեին..., իսկ առավոտյան՝ հալից ընկած, ետ կրերին...: Վալին ջղայնացավ, ըսավ. «Ամո՞թ, և ասոնք մեր ազգին զավակնե՛րն են»...» [Սվ. 2000: Վկ. 204, էջ 339]:

Եվ իրոք, թուրք ոստիկանները դարձել էին մսագործ.

<i>Aman! Mahmud paşa, sen gel imana:</i>	Վա՛յ, խոնի արի՛ դու Մահմու՛ր փաշա.
<i>Jandarmalar dönmüş kasapa,</i>	Ոստիկանները մսագործ դարձան,
<i>Oy anam, oy anam, halimiz yaman!</i>	Վա՛յ, մասրիկ, վա՛յ մասրիկ, ողբայի է մեր վիճակը,
<i>Der Zor çölünde kaldığım zaman.</i>	Ներ Զորի անապառում մեր եղած ժամանակը [Սվ. 2000: Վկ. 427, էջ 425]:

Պատահում էր նաև, որ մայրերի մոտից փախցնում էին երեխաներին, հարսներին ու աղջիկներին բռնաբարում էին, հետո, կապկալով, նետում էին ձորը կամ չորացած ջրհորների

Մեջ և կրակի տալով՝ բոլորին այրում.

*Ermenileri mağaraya doldurdular,
Kireç döküp, ateş verip yaktılar,
Oy anam, oy anam, halımız yaman,
Der Zor çölünde kaldığım zaman.*

Հայերին քարանձավի մեջ լցրեցին,
Այրած կիրը կրակի տալով՝ վառեցին,
Վա՛, մարդիկ, վա՛, մարդիկ, ողբայի է մեր վիճակը,
Դեր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը

[Սպ. 2000: Վկ. 390, էջ 421]:

Իսկ ողջ մնացող ներն ողբում էին իրենց կորուստները.

*Hayatın çeşmesi buz gibi akar,
Türk bacıları çadırdan bakar,
Ermeni geliyor elleri bağlı:
Analar ağlıyor – çocsuğum diye,
Gelinler ağlıyor – kocam diye,
Kızlar ağlıyor – namusum diye.*

Բակի ծորակը սառուցի պես է հոսում,
Թուրք բաջիմերը վրանից են նայում,
Հայերն են գալիս ծեռնակապերով,
Մայրերն են լալիս՝ զավակն ասելով,
Հարսներն են լալիս՝ ամուսինն ասելով,
Աղջիկներն են լալիս՝ պատիկն ասելով

[Սպ. 2000: Վկ. 484, էջ 436]:

**Դժոխային այդ իրարանցման մեջ մայրերը կորցնում
էին զավակներին, զավակները՝ իրենց ծնողներին.**

*Der Zor çölünde şaşıldım, kaldım,
Yitirdim anamı, yitirdim babamı,
Oy anam, oy anam, halımız yaman!
Der Zor çölünde kaldığım zaman.*

Դեր Զորի անապատում շվարեցի, մնացի,
Մորս ու հորս այնուեղ կորցրեցի,
Վա՛ մարդիկ, վա՛ մարդիկ, ողբայի է մեր վիճակը,
Դեր Զորի անապատում մեր եղած ժամանակը

[Սպ. 2000: Վկ. 406, էջ 423]:

**Պետք է ենթադրել, որ այդ աննկարագրելի թորի ու բոհի
մեջ ծնողներին կորցրած, որք ու անօգնական հայ երեխաներն
են հորինել այս կարգի երգերը.**

*Der Zor köprüsü dar dir, geçilmez,
Kan olmuş sular, bir tas içilmez,
Anadan, babadan vaz geçilmez,
Dininin uğruna ölen Ermeni!*

Դեր Զորի կամուրջը նեղ է. անցնել չի լինի,
Ջրերն արնոտ են. Մի թաս խմել չի լինի,
Մորից-հորից բաժանվել չի լինի,
Հավատի համար մեռնող հայեր

[Սպ. 2000: Վկ. 422, էջ 425]:

**Օտար միջավայրում մասամբ օտարացած հայ որբուկը
ստիպված թուրքերենով է արտահայտել իր հոգու վիշտը, սա-
կայն նա դեռ չի մոռացել իր համար նվիրական հայերեն «մայ-
րիկ» բառը.**

*Yeşil kurban olayım geçen günlere, mayrik!¹⁸
 Kırıldı kanatlarım, kaldım çöllerde
 Anasız, babasız, mayrik!
 Düşdüm diyar gurbete, mayrik!
 Ya ben ağlamayım, mayrik!
 Kimler ağlasın, mayrik?*

*Դապար զոմ դրամում անցագ օրերին մարդկ'կ,
 Փշովեցին բևերս, մնացի անապատում
 Առանց մայր, առանց հայր, մայրիկ.
 Ընկա օտար վայրեր, մայրիկ,
 Եթե ես լաց չիմեմ, մայրիկ.
 Ովքե՞ր լաց լիմեմ, մայրիկ*

[Սվ. 2000: Վկ. 486, էջ 436]:

Թեպետ անհայր ու անմայր մնացած հայ որբուկը, օտարների մոտ գոյատնելով, մոռացել էր իր մայրենի լեզուն, սակայն չեր մոռացել քրիստոնեական խաչակնքումը: Անապատական արաբների կողմից իր գեղեցիկ դեմքը կապույտ թանաքով դաշված, աղաբազարցի 90-ամյա Սիրենա Ալաճանյանը (ծնվ. 1910 թ.) պատմել է, թե ինչպես զինադադարից հետո որբահավաքներն իր մեկ քրիստոնեական խաչակնքումով հաստատել են իր հայ լինելն ու տարել հանձնել հայկական որբանոց [Սվ. 2000: Վկ. 227, էջ 367]:

Նիկոմեդիացի մի այլ վերապրոդ Բարուիի Սիլյանը (ծնվ. 1900 թ.), որի դեմքը նույնպես դաշված էր, նա ևս վկայել է. «12 ամիս անապատում ենք մնացել, ոչ հաց, ոչ ջուր, ոչ տուն, ոչ մի բան: 9 նոգինոց ընտանիքեն միայն ես ողջ մնացի. մամայիս սպանեցին աչքիս առցել, քույրիկիս փախցուցին, մյուս քույրիկս փորը էր՝ հիվանդացավ, մեռավ, միշնեկը՝ կորավ, իրար չգտանք: Հարսիս փորը պատուցին. «Գյավուրի փորինը աղջիկ է, թե» տղա», ըսավ մի ասկյար: «Գյավուրը տղա չի ծնիր, տե՛ս», - ըսավ մեկ ուրիշը և սրով փորը պատոեց մեր աչքին առցել: Ես, ուրիշ չորս աղջիկներու հետ, հազիկ փախա անտառները, այնտեղ գետ մը կար, լողալով անցանք: Մի արաք ինձ տարավ իր տունը, ըսավ. «Աղջիկս, ճիշտ է, ձեր օրենքին

¹⁸ Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված և կրկնված է հայերեն «մայրիկ» բառը:

մեջ չկա, բայց արի՛ երեսդ մելանով ծեծեմ, որ քեզ հայ չկարծեն»: Ես ալ լացի: Նե՛ տեղաշոր ունեմ, նե՛ հագուստ: Երես ծեծեցին, հաստ հյուսերս խուզեցին: Տունին գործերը կը մեի...» [Ավ. 2000: Վկ. 230, էջ 369]:

Վերապրողներից մեր գրառած հուշերի մեջ բազմաթիվ վկայություններ կան նաև հայ երեխաներին սպանելու և կամ բոնությամբ հավատափոխ անելու մասին, քանի որ կառավարության նախանշած գաղափարական գիծն էր այդ: Ինչպես Թալեաթ փաշան է ասել՝ «Պէտք է մաքրել հայերի հաշիւ» [Անտոնեան 1921: էջ 232]: Պաշտոնական այդ գաղափարախոսությունն էին իրագործում երիտթուրք զինվորական սպայակազմն ու ոստիկանները, ասկյարներն ու չեթեները: Այդ է հաստատում նաև սեբաստացի Սաթենիկ Դողրամաջյանի (ծնվ. 1903 թ.) պատմած հուշը. «...Աղ տեղ հրաման էր եկեր, թե՛ «Որքան հայ կա գյուղը, պիտի մուտուման ընեք, եթե չէ՝ կրակը պիտի դնեք, պիտի վառեք»...» [Ավ. 2000: Վկ. 81, էջ 117]:

Կառավարական հրամանին համահունչ էին նաև մահմեդական շեյխների քարոզները: Խարբերտցի Գարեգին Թուրուզիկյանը (ծնվ. 1903 թ.) իր հուշի մեջ նշում է. «...Ով որ 7 գյավուր սպանի, - ասել է շեյխ Արքֆը, - ջեմնեթ կերթա...» [Ավ. 2000: Վկ. 119, էջ 232]:

Մալաթիացի Մարի Վարդանյանը (ծնվ. 1905 թ.) ևս նույն փաստի մասին է վկայել. ...Մահմեդական թուրքերն ասում էին. «Ով գյավուր մը սպանի, անոր հոգին դրախտ կերթա»...» [Ավ. 2000: Վկ. 124, էջ 238]:

Բացի այդ պատահում էր նաև այնպես, որ տղաներին փախցնում էին, թլփատում, ստիպում միայն թուրքերն խոսել, իսկ աղջիկներին՝ բոնաբարում էին և կամ՝ խաչելով սպանում:

Այդ մասին է վկայում նաև ժողովրդական երգը.

Երեք խոշաներ գետին փորեցին,

Վա՛յ, աման,

Երիտասարդ հայ տղուն ողջ-ողջ թաղեցին,

Այս, աման:

Անոր քուրիկը տարին խաչեցին,

Վա՛յ, աման,

Խաչեն վեր առից՝ ծովը նետեցին,

Այս, աման

[Սպ. 2000: Վկ. 350-351, Էջ 415]:

Խարբերդի Եղսա Խալաջանյանը (ծնվ. 1900 թ.), որն իր հուշը պատմելիս հաճախ ջղաձգվում էր ու դառնորեն լաց լինում, նույնպես վերհիշել է. «...Թուրքը ըսեր է. «Հիմա թուրք պիտի ըլլաք, չէ մե՛ հայ»: Տերտերը ըսեր է. «Մեղա՛քեզ»: Բոլոր քահանաներուն ջահել-ջահել կոտորել են: Հայ բողոքական վարժապետին՝ պր. Գևորգին լեզուն կտրել են, քանի որ հայերեն սորվեցուցեր էր, վերջն ալ գլուխը կտրեր են...» [Սպ. 2000: Վկ. 108, Էջ 218]:

Երիտթուրքերի վարած թուրքացման ու բռնի հավատափոխության քաղաքականությանն է անդրադարձել նաև խարբերդի Ռոբեր Գալընյանը (ծնվ. 1912 թ.) իր պատմած հուշի մեջ. «...Թուրքերը հավատափոխ էին անում փոքրիկ երեխաներին. «Մուհամեդ ուսուլ Ալլահ» էին ասում սյուններ էին անում, այսինքն՝ թղթատում էին, անունները փոխում էին և ստիպում թուրքերն խոսել...» [Սպ. 2000: Վկ. 118, Էջ 231]:

Ծապինգարահիսարցի Հակոբ Թերզյանը (ծնվ. 1910 թ.) իր տված վկայության մեջ ներկայացրել է թուրք զինվորական-ների և հոգևոր պետերի՝ մոլլաների, համատեղ գործակցությունն այդ նույն քաղաքականության իրականացման գործում.

«Ես արդեն 79 տարեկան եմ: Շապիճ-Գարահիսարեն եմ ես: Երբ կղիմադրեին թուրքերուն, ոմանց շարդեցին, իսկ մեզ նման երեխաներիս տարին թուրքին որբանոցը: Մեզ մերկացրին, սուրբ դրեցին վիզաներուս: Զարիթը սուրբ քաջում էր, մոլլան՝ ասում. «Քրիստոնյայի հավատը թողնում եմ, մահմեղականություն եմ վերցնում»: Մեզ կրկնել կուտային աղ խոսքերը...» [Սվ. 2000: Վկ. 78, Էջ 161]:

Ամերիկաբնակ բալուցի Սարգիս Սարոյանին (ծնվ. 1911 թ.) ես պատահաբար հանդիպել եմ 1999 թ. Փարիզում՝ Լուսրի թանգարանի դահլիճներից մեկում և այնտեղ իսկ գրի առել նրա ցավագին հուշերը, որտեղ նա ևս հաստատում և մանրամասնում էր այդ նույն փաստը, թե ինչպես իրեն և մյուս տղամարդկանց բոնի իսլամացրին. ...Մոլլա մը եկավ, իմ անունը Սեֆեր դրավ: Ինձի, հորեղբորս և Հովհաննեսին, որի անունը Հասո դրին, բոլորին թլփատեցին: Կիհշեմ սարսափելի ցավ զգացի: Կրակի պես վառեցին մարմինիս աղ մասը և աղ միսի կտրված կտորը դրին արևի տակ, չորցուցին, որ պահեն որպես փաստ...» [Սվ. 2000: Վկ. 122, Էջ 237]:

81 տարեկան ֆընդընագծի Հարություն Ալբոյաջյանը (ծնվ. 1904 թ.) նույնպես դառնությամբ է հիշել իր տիսուր մանկությունը. ...Երբ ծնողներիս սպանեցին, հետո ինձ ու ինձ նման անչափահաս երեխաներին հավաքեցին տարին Զեմալ փաշայի¹⁹ թուրքական որբանոցը՝ թուրքացրին: Իմ ազգանունս «535» էր, իսկ անունս Շյուքրի էր: Հայ ընկերս ալ Էնվեր դարձավ: Մեզ սյուննեթ ըրին՝ թլփատեցին: Կային շատեր, որոնք

¹⁹ Զեմալ փաշա (1872–1922) – թուրք պետական գործիչ, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պարագլուխներից, երիտրութերի դեկապար «Եռյակի» (Թալեաթ, Էնվեր, Զեմալ) անդամ, հայերի ցեղասպանության գլխավոր հանցագործներից:

թուրքերն չէին գիտեր, շաբաթներով չէին խոսեր, որ չիմանան, որ հայ են: Զառշները եթե իմանային, ֆալախա կրաշին, 20-30-50 գավազան ոտքերուն տակը կզարնեին կամ ժամերով արևին նայել կուտային: Մեզ աղոթել կուտային, երեք անգամ պիտի կրկնեինք. «Փաղիշահը չո՛ք եաշա» («Կեցե՛ իմ թագավորը»): Մեզի կհազցնեին թուրքական հագուստ՝ սպիտակ անթարի, վրան սև ջյուրք: Ունեինք մյուղյուր (տնօրեն), մի քանի խոշախանումներ (ուսուցչութիներ): Չեմալ փաշան հրամայած էր մեզի լավ նայել: Քանի որ ան շատ կզնահատեր հայերու խելքը և շնորհքը ու հույս ուներ, որ եթե հաղթեր, հազարներով թուրքացած հայ երեխաները պիտի ապագային ազնվացնեն իր ժողովուրդը, մենք պիտի իր ապագա հենարանը դառնայինք...» [Ավ. 2000: Վկ. 144, էջ 269]:

Ահա թե ինչո՞ւ հավատափոխ չլինելու, թուրքի կին չդառնալու, թուրք երեխաներ չծնելու համար
 ...Հայ աղջիկներ ձեռնե ի ձեռ բռնեցին,
 Իրենք զիրենց Եփրև (Եփրատ) գետը մետեցին...

[Ավ. 2000: Վկ. 362, էջ 417]
 արցունքները սրբելով սրտակեղեք երգում էր արժանահիշատակ վերապրող Մարիամ Բաղդիշյանը (ծնվ. 1909 թ.) և, վերհիշելով իր տիտոր մանկությունը, շարունակում.
Giden, giden Ermeni kızlar!

Bir gün ölüm bize düşer,
Düşmana avrat olmamaya,
Yerpratın içinde ölüm bulayım.

Գնացո՞ղ-գնացո՞ղ, հայ աղջիկնե՞ր,
 Մի օր մամը դեմ կզա մեզ,
 Թշնամուն կին չդարձած՝
 Եփրատի մեջ գտնենք մար

[Ավ. 2000: Վկ. 496, էջ 438]:

Նիկոմեդիայից Մուշեղ Հակոբյանը (ծնվ. 1890 թ.) նույնպիսի ծանր տպագորություններով էր նիշում աքսորի ճամփաներին իր աչքերով տեսածները. «...իմ աչքերով տեսա

40-50 հայ աղջիկներ ձեռք-ձեռքի բռնեցին, Եփրատ գետը Աետ-վեցին, որ թուրքերուն ձեռքը չանցնին: ...Փոքր երեխաներին սուրերու վրա կհանեին, կսպանեին...» [Սպ. 2000: Վկ. 228, էջ 369]:

Ծապինգարահիսարցի Մկրտիչ Խաչատրյանի (ծնվ. 1907 թ.) հուշերը նույնպես այդ մասին են վկայում. «...Դիվրիկ հասանք, շատ հեռու՝ Վանի մոտ, ուր Եփրատն ու Տիգրիսը իրար էին միանում: Հոն հայ աղջիկները պար բռնելու պես իրար ձեռք բռնեցին, Դիվրիկի ձորով Եփրատ գետը Աետվեցին, որ իրենց չըրնաբարեն: ...Մենք մահից չէինք վախենում, մենք թու՛րից էինք վախենում...» [Սպ. 2000: Վկ. 77, էջ 161]:

Երգնկացի ականատես-վկա Գառնիկ Ստեփանյանը (ծնվ. 1909 թ.) հուզմունքով է վերհիշել նաև այլ ողբերգական դեպքեր. «Ապրիլյան օրեր էին Դեր Զորի մոտ՝ Հեքիմյանայում, ահավոր բան կատարվեց: Մեր քարավանին միացրել էին զվանցի 30 գեղեցիկ հարսներ: Մի գիշեր դրանց հավաքեցին տարան. մերկացրել էին, ստիպել էին պարել ու զվարճացնել իրենց: Երբ նրանց ետ բերեցին, զգզգված մազերով ու այլանդակված վիճակում, նրանք միմյանց ձեռք-ձեռքի բռնած իրենց գցեցին Եփրատ գետը» [Սպ. 2000: Վկ. 95, էջ 200]:

Երգրումցի Լորիս Պապիկյանը (ծնվ. 1903 թ.) ավելի մանրամասնորեն է վերհիշել տվյալ փաստը՝ պատկերավոր կերպով նկարագրելով իր տեսածները. ...Թուրք ժանդարմաները խրախնանք էին սարքել կամուրջի մոտ՝ իրենց վրանների շուրջը, ուրախանում էին հայ աղջիկների ու հարսների հետ բռնի կերպով գործադրած առևանգումներով ու իրենց վավաշուտ կրքերին հագուրդ տալու այլ և այլ միջոցներով: Ես ականատես եղա, թե ինչպես թուրք պաշտոնյանները ջոկել էին հայ

աղջիկներից ամենագեղեցիկներին, մոտ երեսուն հոգու, իրար կապել ու պահակների հսկողության տակ ուզում էին տեղափոխել իրենց մշտական որչերը՝ հետագա ստոր նպատակների համար: Սակայն աղջիկների այդ խումբը՝ հասնելով Եփրատ գետի կամուրջի վրա, կայծակի արագությամբ, որպես մեկ մարդ, ահոելի բարձրությունից նետվեց Եփրատ գետը՝ մեկը ընդմիշտ ազատվելով հետագա տանջանքներից ու խոշտանգումներից: Աղջիկների նման վարմունքը կատաղության հասցրեց թուրք ժանդարմների ղեկավարներին, որոնք հրամայեցին կենդանի մճացած բոլոր ծերերին, կանանց ու երեխաներին կապել, խումբ-խումբ օցել ջուրը: 200 մետրից ավելի լայնություն ունեցող խոր գետի երեսը ծածկվել էր մարդկային դիակներով, և կարծես արյուն էր հոսում ջրի փոխարեն...» [Սվ. 2000: Վկ. 90, էջ 192]:

Մերսինցի Սողոմոն Եթեահիկյանը (ծնվ. 1900 թ.) նույնապիսի հուզմունքով է վերհիշել իր տեսածքը. «Թշնամիս թող չտեսնա ան, ինչ որ մեր աշքերը տեսան Դեր Զորի ճամփին: ...Սիրոս կանգ կառնե, որ կհիշեմ ադ բոլորը: ...Աղջիկ-կնիկ, 300-400 հոգի գոտիներնին հանած, իրար կապված, իրար հետևից, յալա, Եփրատ գետը կնետվեին, որ թուրքի բաժին չդառնան: ...Զորին երթալը չէիր տեսնար, լեշերը դուրս ելած էին, բերդի պես իրար վրա դիզված էին, շումերը կատղած էին մարդու միս ուտելեն:...» [Սվ. 2000: Վկ. 188, էջ 322]:

Հաճընցի Ահարոն Մանկրյանը (ծնվ. 1903 թ.) ևս, վերհիշելով իր տեսածները, հաստատել է նույն փաստը. ...Եփրատի ջուրն ալ արյունոտ էր. խմել անգամ չէիր կրնար, դիակները վրայեն կերթային:...» [Սվ. 2000: Վկ. 145, էջ 271]:

Պատմական այդ ահավոր իրողությունը նույնպես գեղար-

Վեստական լեզվով արտահայտված չափածոյի է վերածվել.

*Der Zor çöllerî taşlıdır, geçilmez,
Yeprat getin²⁰ suları acıdır,
Bir tas içilmez!
Ermeni kan ile su da içilmez.*

Դոդ Զորի ամապատը քարոտ է՝ անցնել չի լինի,
Եփրատ գետի²⁰ ջուրը դառն են՝
Մի թաս խմել չի լինի,
Հայերի արյունով շորը խմել չի լինի

[Ավ. 2000: Վ. 420, էջ 425]:

Ամենադաժան ձևերով նահատակվում էր հայ ժողովուրդը: Բոնի տեղահանության ու աքսորի ճամփաներից շատ քչերն էին հրաշքով վերադառնում.

*Meyvasız ağaçlar meyvaya döndü,
Muhacir gidenin yarısı dönmedi.*

Անարտուղ ծառերը պտղավորվեցին.
Կեսը ետ չեկավ գաղթակաների

[Ավ. 2000: Վ. 434, էջ 426]:

Պատմական այդ իրադարձություններին ականատես-վկա մուսալեոցի Պողոս Սուպեկուկյանը - Աշուղ Դևելլի (ծնվ. 1887 թ.) Կիլիկիայի տեղահանության մասին իր ցնցող տպակորությունները դեռևս 1956 թ. մեզ է հաղորդել իր իսկ հորինած ինքնարուխ վիպերգի ձևով.

*I: Ենքու Վեթալար տիգօք փաշինէն
Սաբար իղուն մըհաջըրութքէն.
Բըրըն մաֆ իրէն էրմանը միլլարէն.
Լիզվընէն թըդ չիրմիր չվա՞ զադ ացէն:
Հազոր էննը հարէն դրսնէնգ դարէն
Իղուկ փըրթըվիը Կիլիկ էրմանէն.
Զա՞ միդք գունիրէն մահսըն չուզընէն,
Սառունէն թըդ գորիր քըլըն գիխիդնէն,
Զո՞ ց մինք թըդ մատնութք էրմանը չուզընէն,
Ճնոր քարպիցուն հիդվէն քուրվըդէն:
Դիր գայնիուն չիդուվ էրմանը միլլարէն:*

Ենքու և Թալեաք թուրք փաշաները
Պատճոն դարձան գաղթականության.
Լորիկ ոչնչացրին հայ ժողովրդին,
Լեզուները չորանար, ինչո՞ւ ասացին,
Հազար ինը հարյուր տասնիննա թվին
Եղակ կոտրուածը Կիլիկիո հայության,
Խնչ մորք ունեն մատղաշ մանուկները,
Թող կոտրվեին սուր բռնող ձեռքերը,
Իշչպէ՞ս մոռանանք հայ մանուկներին,
Զորը Շենվեցին քոյքերով միասին.
Տեր կանգնող չեղավ հայ ժողովրդին

[Ավ. 2000: Վ. 360, էջ 416]:

Եվ իրոք, «տեր կանգնող չեղավ հայ ժողովրդին», որը անդեկ ու անզեն քշվում էր աքսորի ճամփաներով: Երիտթուրքական բռնակալության նախաձեռնած տեղահանությունն ու

²⁰ Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «գետ» բառը:

կոտորածը մի քանի ամսվա ընթացքում արդեն ծավալուն բնույթ էր ստացել՝ ընդգրկելով Արևմտյան Հայատանը, Կիլիկիան և Անատոլիան: Մենքը մյուսի ետևից դատարկվում էին Սվազը, Շապին-Գարանիսարը, Խարբերդը, Մալաթիան, Դիարբեքիրը, Իզմիթը, Բուրսան, Աճկարան, Կոնիան և Կենտրոնական ու Արևմտյան Անատոլիայի այլ հայաբնակ վայրերը:

Վանեցի Վարդես Ալեքսանյանը (ծնվ. 1911 թ.) իր հուշն ավարտել է հետևյալ եզրակացությամբ. «...Մտածում եմ ես հաճախ...ինչո՞ւ Աճգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան թույլ տվեցին, որ այդքան հայ սպանվի, որ այդքան որբեր անտեր, անտիրական մնան: ...Ես եկել եմ Արևմտյան Հայաստանից: Թուրքը ուզեցել է Հայաստանին տեր դառնա, և Գերմանիայի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի թույլտվությամբ Արևմտյան Հայաստանը անցավ թուրքին: Հայերը նվաճող չեն եղել: Միշտ նրանք են հարձակվել, սպանել, խեղդել, նահատակել...» [ՍՎ. 2000: Վկ. 46, էջ 126]:

Սակայն ողբերգական այդ օրերին հայ ժողովրդի հոգում վերազարթնեց դարերի խորքից ժառանգաբար արյան հետ եկող «Մահ իմացեալը» ստրուկ կյանքից նախընտրելու և բռնությանը միահամուռ ուժով դիմադրելու հերոսացման իր խիզախ ոգին:

Երիտթուրքերի կազմակերպած համատարած սպանդի պայմաններում արևմտահայերը երկրի մի շարք շրջաններում անհավասար կոհիվ մղեցին թշնամու գերազանց ուժերի դեմ: Սակայն այդ ինքնապաշտպանական մարտերը մղվում էին առանց ծրագրի, տարերայնորեն, մենք մյուսից անջատ: Բայց, այնուամենայնիվ, հերոսական պայքարի շնորհիվ, Վանում, Շատախում, Մուշում, Սասունում, Շապին-Գարանիսարում և

այլուր տասնյակ հազարավոր կյանքեր փրկվեցին երիտթուրքական դաժանություններից:

Հովհանի 18-ին ստացվում է Քեսաբի հայության բռնագաղթի հրամանը: Այդ օրերին վերապատվելի Տիգրան Անդրեասյանը Զեյթունից բռնագաղթված թափորներից ճողովրելով հասնում է հայրենի Մուսա լեռ և պատմում թշվառ հայ տարագիրների կրած անասելի տառապանքների մասին: Տեսնելով, որ հերթն իրենց է հասնելու, հովհանի 19-ին Մուսա լեռան յոթ գյուղերի գրեթե բռլոր բնակիչները միաբանվելով, որոշում են՝ չենթարկվել տեղահանության կորստաբեր հրամանին:

Մուսա լեռան հերոսամարտի մասնակից, 106-ամյա Մովսես Փանոսյանը (ծնվ. 1885 թ.) իրեն հատուկ երիտասարդական ավյունով մեզ է պատմել այդ դեպքերը՝ վերիիշելով մուսալեռցիների երդումը. «Իս հուս ձննուծ իմ. հու'ս ալէ բըր միոնիմ, իս չը'մ ուրթօ եասսէր քիմը դուշմանէն եամրէն վըրքը չարչարանքում միոնիլ. թվունքը ծառիս գը միոնէմ եաս դիղը, թաքա մուհաջըր չը'մ ըննօ» («Ես այստեղ եմ ծնվել, այստե՞ղ էլ պիտ մեռնեմ, ես չե՞մ գնա ստրուկի նման թշնամու հրամանի տակ չարչարանքով մեռնելու. հրացանը ձեռքիս կմեռնեմ այստեղ, բայց գաղթական չե՞մ դառնա») [Սպ. 2000: Վկ. 156, էջ 282]:

Մուսա լեռան ինքնապաշտպանական-դիմադրողական հերոսամարտի մասնակից մուսալեռցիներ Մովսես Բալաբանյանը (ծնվ. 1891 թ.), Հովհաննես Իփրեջյանը (ծնվ. 1896 թ.), Տոնիկ Տոնիկյանը (ծնվ. 1898 թ.) և շատ ուրիշներ մեզ են պատմել այդ իրադարձության մանրամասները [Սպ. 2000: Վկ. 156-171, էջ 279-306]:

Իսկ Մուսա լեռան հերոսամարտի մասնակից Պողոս

Սուպեկուկյանը – Աշուղ Դնելիին (ծնվ. 1887 թ.) մուսալեոցու արժանապատվության գգացումով է մեզ հաղորդել իր ստեղծած վիպերգը, որից մեջբերենք մի հատված.

Խոսքը լսվեցով Յաղութին Խայէճ.

Հիու թռը ընթիւն, - ասուց կեղածէն,

Վեզ չը թը ծոկաք մինք միու դուշմածէն.

Նիդինք, Ֆիդդիկինք՝ միունինք միու խուտէն:

Եսայի Յաղությանի խոսքեղը ԲՇեցիւն.

«Թող լեռ բարձրանան, - ասաց բոլորին. -

Թշնամու առաջ մենք վիզ չենք ծոփ.

Զարկեանք, զարկվեանք, մեր հողում մտանենք».

[Սպ. 2000: Վկ. 360, էջ 416]:

Բողոքի ու վրեժիսնդրության գգացումը համակում է բոլորին: Այդ ու կին, մանուկ ու ծեր, թողնելով իրենց տունն ու այգին, բարձրանում են Մուսա լեռան անմատչելի գագաթը՝ պաշտպանելու իրենց պատիվն ու արժանապատվությունը, կովով դիմադրելու թշնամու բազմահազար զորքերին: Բոլորն անխտիր, առանց ժամանակ կորցնելու, կազմակերպված ձևով սկսում են վրաններ լարել, խրամատներ փորել, ամուր պատրով պատճեշներ բարձրացնել՝ ներսից փոքր հրակնատներ թողնելով: Որոշ տեղերում, թշնամում տեսնելու համար, կտրատում են խիտ անտառները: Նույնիակ փոքրիկ տղաները՝ «թելեֆոնի տղաները», կապավոր են դառնում: Կանայք կազմակերպում են սնունդը, աղջիկներն ու հարսները հեռվից ջուր են կրում՝ կովողներին հասցնելու: Թշնամին քայլ առ քայլ մոտենում է մուսալեոցիների դիրքերին, բայց տարբեր կետերից բացված կրակը կատարյալ շրջապատման տպավորություն է ստեղծում, և թուրքերը սարսափահար փախչում են՝ թողնելով հարյուրավոր սպանվածներ:

53 օր համառ մարտեր են մղվում՝ Եսայի Յաղությանի, Պետրոս Դմլաքյանի և Վերապատվելի Տիգրան Անդրեասյանի գլխավորությամբ: Այդ ընթացքում Քոզըլշայի, Քուզըլդազի, Դամլաջըքի և Քափլան-Դուգաղի բարձունքներում չորս լուրջ ճակատամարտ է տեղի ունենում: Ըստ այդմ էլ հյուսվել է ժո-

ղովրդական խրոխտ երգը.

Մենք մուսալեոցի քաջ կտրիճներ ենք,
Բոլորս ալ վարժ զենք կրողներ ենք,
Թուրքը մեզ կուզե տեղահան անել,
Անապատներում մեզ բնացնչել:

Մենք չենք կամենար լինել շանսատակ,
Մենք կուզենք թռղնել մի լավ հիշատակ.
Փառքով մեռնելը մեզի պատիվ է,
Նահատակվելը ազգին պարծանք է:

Լեռնցի ենք մենք՝ բոլորս ալ քաջ,
Մենք չենք խոնարհվի թշնամու առաջ,
Առյուծի նման կկովենք քաջ-քաջ,
Ցիր ու ցան կամենք բանակը տաճկաց...

[ԱՎ. 2000: ՎԿ. 539, Էջ 446]:

Սակայն հակառակորդը նորանոր ուժեր է կենտրոնացնում ըմբուտ հայերին պատժելու համար: Մուսալեոցիների պարենն ու զինամթերքն սպառվում են: Հորդառատ անձրևն անօգտագործելի է դարձնում նրանց ունեցած ընդամենը երեք հարյուր որսորդական հրացանները: Լեռան ծովահայաց կողմից օգնություն ստանալու հովսով նրանք ճարահատյալ սպիտակ սավաններն իրար են միացնում մեկի վրա գրում. «Քրիստոնյաները կտանգի մեջ են, փրկեցնե՛ք», իսկ մյուսի վրա՝ Կարմիր խաչի նշան և պարզում լեռան լանջին:

Սեպտեմբերի 5-ին Միջերկրական ծովի խորքով անցնող ֆրանսիական «Կիշեն» մարտանավը նկատում և դանդաղեցնում է ընթացքը: Մետաղյա արկղը վզին, մեջը օտար լեզվով գրված խնդրագրով, ծովն է նետվում Մովսես Գյորգյանը: Նա լողալով հասնում է նավին, երեսը խաչակնքելով նավա-

պետին է Անրկայացնում նամակը: Սեպտեմբերի 14-ին ֆրանսիական «Ժաննա դ'Արկ» շոգենավոր, անգլիական ռազմանավերի ուղևեցությամբ մոտենում է Մուսա լեռան և վերցնելով ավելի քան 4.200 մուսալենոցիներին, փոխադրում է Պորտ Սայիդ, որտեղ նրանք պատսպարվում են բրեգենտյա վրանների տակ:

Պորտ Սայիդում անցկացրած 4 տարիների ընթացքում մուսալենոցիներն իրենց ապրուստը հայթայթում են սանրագործությամբ, գդալագործությամբ, գորգագործությամբ, ասեղնագործությամբ և այլ տոհմիկ արհեստներով:

Վերապրողներն իրենց մանկության հուշերը պատմելիս դեռ հիշում են, թե ինչպես իրենք անապատի հրաշեկ ավազների վրա իրենց մատներով գրել են սովորել մեսրոպյան տառերը, մինչև որ մի քանի վրանների տակ սկսել է գործել Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության հիմնադրած Սիսվան վարժարանը՝ կից հիվանդանոցով ու որբանոցով:

Ազատության համար մարտնչած դյուցազնական մուսալենոցիներն իրենց սխրանքը գեղարվեստորեն արտահայտել են հետևյալ երգով.

*Osmannının askerleri,
Musa dağın yiğitleri,
Bin-binlerce martinleri,
Uyan, musadağılı, uyan!
Nam kaldırdın cümle cihan!*

Օսմանական զինվորները,
Մուսա լեռան կտրիճները,
Հազար-հազար մարթինները,
Զարթնի՛ր, մուսալենոցի՛, զարթնի՛ր,
Ողջ աշխարհում հոչակվեցիր:

*Osmannının bombaları,
Musa dağın metarışları,
Bin – binlerce topları,
Uyan, musadağılı, uyan!
Nam kaldırdın cümle cihan!*

Օսմանական արկերը,
Մուսա լեռան դիրքերը,
Հազար-հազար գնդակները,
Զարթնի՛ր, մուսալենոցի՛, զարթնի՛ր,
Ողջ աշխարհում հոչակվեցիր:

*Fransızın vapurları,
Musa dağın duaları,
Gelin, kızlar, çocukları,
Uyan, musadağı, uyan!
Nam kaldırdın cümle cihan!*

Ֆրանսիական մեծ նավերը,
Մուսալեռոց աղոթքները,
Հարսու ու աղջիկ, մանուկները,
Զարթնի՛ր, մուսալեռի՛, զարթնի՛ր,
Ողջ աշխարհում հոչակվեցիր

[ՍՎ. 2000: ՎԿ. 538, էջ 446]:

Մուսա լեռան հերոսամարտն աշխարհը ցնցեց: Այն ցուց տվեց մարդկությանը, թե ինչի է ընդունակ մի բուռ ժողովուրդ, եթե ունի հերոսական ավանդությներ և միասնական կամքի ուժ:

Ավստրիացի նշանավոր գրող Ֆրանց Վերֆելն իր «Մուսա Լեռան քառասուն օրը» գրքում գեղարվեստական անկրկնելի գույներով է պատկերել մուսալեռիների սխրանքը: Սակայն իր ժամանակին աշխարհը չանսաց մեծ ավստրիացու ահազանգին, և ծնունդ առավ ավելի մեծ մի չարիք՝ ֆաշիզմը, որի հետևանքով 6 միլիոն անմեղ հրեաներ և միլիոնավոր այլ-ազգ ժողովուրդներ նահատակվեցին:

Դեռևս 1915 թ. մայիսից Ուրֆայի (Եղեսիա) նոր մյութեների ֆը (կառավարիչ) իթթիհատական Ալի Հայդարը կազմակերպել էր տեղի 40 երևելիների ձերբակալությունն ու բոլոր հայերից պահանջել 48 ժամվա ընթացքում հանձնել զենքերը: Հուկիսի վերջին ձերբակալվել էր նաև Ուրֆայի հայ թեմի լուսավորյալ առաջնորդ Արտավագդ Վրդ. Գալենտերյանը: Օգոստոսին՝ Գուտենե և Քարաքյոփիրի վայրերում ոչնչացվել էին զորակոչված 1.500 ուրֆացի հայ երիտասարդներ: Այնուհետև ձերբակալել էին 100 առևտրականների և նրանց հարազատներից կաշառք հավաքել, թե իբր պիտի ազատեն, բայց բոլորին սպանել էին: Ձերբակալել էին նաև 100 հոգու, որոնք նույն բախտին էին արժանացել: Այդ օրերին Ուրֆա են հասնում

իրենց քաջարի երիտասարդներից գրկված, աքսորյալ զեյթունցիների, ապա՝ Թուրքիայի տարբեր նահանգներից աքսորված թշվառ հայերի նորանոր քարավանները: Լսելի են դառնում որդեկորուս մայրերի ողբն ու հեծեծանքը, դեռատի աղջիկների և անմեղ մանուկների մասին սահմոկեցուցիչ պատմությունները: Ուրֆայում բնակվող 35.000 հայեր, հատուկ խորհրդակցությամբ որոշում են մուսալեոցիների պես զենքի դիմել:

Հոկտեմբեր ամսին կազմակերպվում է Ուրֆայի հերոսական ինքնապաշտպանությունը՝ Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանի և Հարություն Ռասթկելենյանի գլխավորությամբ: Ոտքի է կանգնում Ուրֆայի ողջ հայությունը: Մանուկ ու ծեր, տղա ու աղջիկ, բոլորը մեկ մարդու նման ինքնամոռաց կովում են 25 օր ու գիշեր անդադար: Հայոց թաղամասերը բաժանվում են 6 մարտական շրջանների, որտեղ տեղաբաշխված էին 800 մարտիկներ: Ուրֆացիները երդվում են. «Մենք պատրաստ ենք մեռնելու զենքը ձեռքներիս» [Սահմանական 1955: էջ 818]:

Սակայն թուրք ոստիկաններն ու խուժանն անցնում են նոր հարձակման. գրավում են հայ կաթոլիկ եկեղեցին: Ուրֆացիները թշնամուն թույլ են տալիս ներխուժել հայկական թաղամասը և, դարանակալելով, ոչնչացնել: Ասելիք էր դարձել նրանց խիզախությունը.

*Urfa büyük, ayrılmaz,
Dibi gäyim, dağılmaz,
Urfanın yiğitleri
Hiç bir yerde bulunmaz.*

Ուրֆան մեծ է՝ չի բաժանվի,
Հիմքն ամուր է՝ չի փլվի,
Ուրֆայի կտրիճները
Ոչ մի տեղում չի գտնվի

[Սպ. 2000: Վկ. 542, էջ 447]:

Հանդիպելով համառ դիմադրության, Ֆախրի փաշայի հրամանատարությամբ Ուրֆա է ուղարկվում 6.000 կանոնավոր զորք, որին միանում են 12.000 հրոսակներ: Ուրֆայի ինք-

Ապաշտպահներն զգալի կորուստներ են պատճառում թուրք չարդարարներին: Կատաղած Ֆախրի փաշան մտահոգ ասում է. «Ի՞նչ կլինի մեր վիճակը, եթե այս ծանր օրերին մի քանի Ուրֆաներ մեր դեմ այսպես ծառանան» [Արգումանյան 1969: էջ 453]:

ՄԱԿԻց ծանր վիրավոր Մ. Յոթնեղբայրյանը պատգարակով դիրքից դիրք էր անցնում, ոգևորում կովողներին: Ֆախրի փաշան Մ. Յոթնեղբայրյանի մոտ քանազնաց է ուղարկում գերմանացի գործարանատեր Մ. Էքարտին, որը նրան հորդորում է դադարեցնել կոիվը և հանձնվել: Սակայն հերոսական Ուրֆայի որդին պատասխանում է. «Եթէ ձեր մէջ քաղաքակիրթ եւ քրիստոնյա մարդու զգացում կայ՝ փրկեցէք անապատներուն մէջ կոտորուող անմեղ հայ ժողովուրդը» [Յուշամատեան Մեծ եղեռնի 1965: էջ 804]:

Հաջորդ օրն իսկ թշնամին ավելի է սեղմում պաշարման օղակը և հումկու թնդանոթաձգությամբ ոչնչացնում հայկական թաղամասը: Հայերի դրությունն օրըստօրն ծանրանում է: Հոկտեմբերի 23-ին թուրքերը ներխուժում են հայկական թաղամասը և դաժան հաշվեհարդար տեսնում Ուրֆայի անձնվեր հերոսների հետ: Իսկ մերձակա հայաբնակ Կամուրջ գյուղի կենդանի մնացած 800 ընտանիքներին քշում են Դեյր-էլ-Զոր և մեծ մասին անխնա կոտորում:

Պատմական այդ իրադարձությունների մասին են մեզ պատմել ուրֆացի վերապրողներ Խորեն, Խաչեր (ԾԱՎ. 1893 թ.) և Նվարդ (ԾԱՎ. 1903 թ.) Աբլաբուտյաններն իրենց հուշերում [ԾԱՎ. 2000: Վկ. 132-134, էջ 246-254]:

Այսպիսով, տեղահանությունն ու կոտորածն արդեն ընդգրկել էր ամբողջ Օսմանյան Թուրքիան: Երիթուրքական

Կառավարության վարած անմարդկային, հայացինչ քաղաքականության հետևանքով Հայոց ցեղասպանությանը զոհ դարձան ավելի քան 1,5 միլիոն հայեր:

Իրենց տունն ու տեղը, ունեցվածքը, սիրելի հարազատներին կորցրած, տեղահանության ու ցեղասպանության բոլոր դառնությունները ճաշակած, մահվան ճամփան անցնող հայ աքսորականները ճարահատված իրենց զայրույթն անեծքով են բանաձևել.

*Şu muhacirlik icat eden
Cennet yüzü görmesin!*

Այս գաղթականությունը հնարողը
Թող չարժանանա դրախտի

[Սվ. 2000: Վկ. 433, Էջ 426]:

Եվ կամ՝

*Şu sürgünlüğü icat eden
Cehennem yoluna kurban olsun!*

Այս աքսորը հնարողը
Դժոխքի ճամփին թող զոհվի

[Սվ. 2000: Վկ. 434, Էջ 426]:

Հայ ժողովուրդն անհծել է նաև երիտթուրք կառավարության ղեկավարներին՝ հատկապես Թալեաթին և Էնվերին, որոնք ծրագրված կերպով կազմակերպեցին հայ ժողովրդի այդ հրեշտավոր նախնիրը.

*Atımı bağıladım delikli taşa,
Kör olasın sen, Enver paşa!
Sen olmayaydın, sen gebereyidin,
Şun²¹-Talat paşa!
Ermenileri dağaltı dağlarda taşa*

Նժույզու կապեցի ծակ քարին,
Կուրանա՛ս դու, Էնվե՛ր փաշա,
Դու չծնվե՛ր, դու սատակե՛ր,
Ծու՛զ²¹-Թալեաթ փաշա.
Հայերին ցրեցիք լեռ ու անապատ

[Սվ. 2000: Վկ. 449, Էջ 428]:

Բացի երգերից, ականատես-վկա վերապրողներն իրենց հուշերում ևս անդրադարձել են իթթիհատ կառավարության ղեկավարներին, որոնք կազմակերպեցին զանգվածային

²¹ Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «շուն» բառը:

այդ սպանողը: Հաճընցի Երվանդ Քարամյանի (ծնվ. 1903 թ.) կարծիքով. «1915 թ. Թալեաթ, Զեմալ, Էնվեր փաշաները խուզերնին մեկ ըրած՝ իրենց պլանը մշակած էին: Այնպես որ, երբ մեզի աքսոր համեցին, հասմող սկսավ մեզի թալամեն, մեր ունեցվածքը խել: Խանչալներով հարձակվում էին, անխղճորեն սպանում բոլորին...» [Սվ. 2000: Վկ. 146, էջ 271]:

Զեյթունցի վերապրող Սամվել Արշիկյանը (ծնվ. 1907 թ.), քննադատելով երիտթուրք կառավարության կազմակերպած տեղահանությանը, ասել է. «...Թալեաթ, Զեմալ և Էնվեր փաշաները կազմակերպեցին, որ խանչալներով բոլոր հայերին սպանեն: Ես 7 տարեկան էի, երբ Զեյթունից դուրս եկամք: Օսմանյան կայսրությունն առանց կոշիկի, առանց հացի աքսոր դուրս բերեց հայերին...: Սպանող, թալամող, կողոպտող մի կառավարություն էր այդ» [Սվ. 2000: Վկ. 142, էջ 267]:

Անդրադառնալով իթթիհատ կառավարության գործեակերպին՝ սեբաստացի վերապրող Խորեն Գյուլբենկյանը (ծնվ. 1900 թ.) ավելացրել է. «Կառավարությունը ժողովրդին լարել էր հայերի դեմ ասելով, թե իբր հայերը անհավատներ են, նրանք աչք ունեն մեր հողերին..., հետևաբար նրանց հոշոտելը և սպանելը մեղք չէ» [Սվ. 2000: Վկ. 87, էջ 182]:

Ժուրիիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուն տակավին իր պաշտոնավարության ընթացքում (1913-1916 թթ.) հայերի նկատմամբ շարունակվող հալածանքները դադարեցնելու մասին իթթիհատ կառավարության Ներքին գործերի նախարար Թալեաթին դատապարտելով, ասել է. «...Հայերու դեմ ձեր հալածանքներեն նախատված կզգան Ամերիկացիները: Դուք ձեր սկզբունքները պետք է հիմնեք մարդկայնասիրության (humanitarianism) վրա, ո՞չ թե ցեղային խտրականության,

եթե ոչ՝ Միաց.- Նահանգները՝ ձեզ բարեկամ և հավասար չպիտի նկատեն: ...Դուք ամեն կողմ հանրային կարծիքը ձեզի դեմ պիտի գտնեք, մանավանդ Միաց.- Նահանգներուն մեզ: Մեր ժողովուրդը երեք չպիտի մոռնա այս ջարդերը: Ամերիկացիները միշտ ոխ պիտի պահեն թուրքիայի մեջ քրիստոնյաներուն միահաղովն բնաշնչումին համար: Անոնք զայն ուրիշ բան չպիտի նկատեն, բայց եթե կամավոր ոճրագործություն և լրջորեն պիտի դատապարտեն բոլոր այն մարդիկը՝ որոնք անոր պատասխանատուներն են: Դուք կարող չպիտի ըլլաք ինքզինքնիդ պաշտպանել՝ ձեր քաղաքական կանոնագիրին ապավինած և ըսել թե՝ դուք իբր ներքին գործերու նախարար գործեցիք և ո՞չ իբր թալեաթ: Դուք կարհամարինք արդարության ամեն գաղափար, այն իմաստով՝ որով մենք կըմբռնենք զայն մեր երկրին մեջ...» [Ամերիկյան դեսպան 1990: Էջ 278-279]:

Իսկ թալեաթ փաշան հոխորտալով հայտարարել է. «Հայկական խնդիրը լուծելու տեսակետով երեք ամսվան մեջ ես ավելի շատ գործ կատարեցի, քան Աբդուլ Համիդ 30 տարվա մեջ» [Ամերիկյան դեսպան 1990: Էջ 284]:

Այդ մասին է վկայում նաև մալաթիացի ականատեսվկա Վերգինե Նաջարյանը (ծնվ. 1910 թ.). «...Թուրքերը ո՞չ երեխա, ո՞չ մեծ էին հաշվի առնում: Թուրքերը ասում էին. «Մենք պիտի ջնջենք հայ ազգը, որ միայն թանգարանում մեկ հայ մնա»...» [ՍՎ. 2000: Վկ. 125, Էջ 240]:

Ինչպես տեսնում ենք երիտթուրք կառավարության որդեգրած հայատյաց քաղաքականությունն իր արձագանքն է գտել նաև հասարակության որոշ խավերի տրամադրությունների վրա: Այդ են վկայում նաև այդ ժամանակ թուրքիայում

բրիստոնյաների և հատկապես հայերի Ակատմամբ շրջանառվող անբարենապաստ արտահայտությունները. “Ters gâvur” (Վատ գյավուր), “Namkör gâvur” (Ապերախտ գյավուր), “Gâvura iyilik yaramaz” (Գյավուրին լավություն պետք չէ), “Gâvura ne kadar keser sın, o kadar sık biter” (Գյավուրին ինչքան կտրես, այնքան խիտ կաճի): Եվ կամ՝ ժողովրդական խոսակցականի մեջ տեղ գտած առած-ասացվածքները. “It derisinden kürk olmaz, Türk Ermeniye dost olmaz” (Ծան կաշին մուշտակ չի դառնա, թուրքը հային բարեկամ չի դառնա) և այլն [Սվազլյան Անձնական արխիվ, Անտիպ Այութեր]:

Սակայն քիչ չեին նաև թուրք ժողովրդի այն անհատները, որոնք, իրենց կյանքը վտանգի ենթարկելով, փրկել են մեծ ու փոքր հայերի: Այդ մասին պատմական գրուցներ մենք գրի ենք առել 1996 և 1997 թվականներին Թուրքիայի հայ համայնքի երախտագետ ներկայացուցիչներից [Սվ. 2000]:

Անդրադառնալով պատմական իրադարձություններին՝ հարկ է նշել, որ դեռևս Առաջին համաշխարհային պատերազմի օրերին՝ 1916 թ., դաշնակից տերությունների՝ Անգլիայի և Ֆրանսիայի ներքին պայմանավորվածությամբ (Սալբս-Պիկո), Թուրքիայի պարտության դեպքում, 2.600.000 հեկտար մշակովի, բերքառատ հողեր ունեցող Կիլիկիան անցնելու էր Ֆրանսիայի հսկողությանը: Անգլիայի և Ֆրանսիայի իշխանությունները Հայկական Ազգային պատվիրակության հետ նախապես համաձայնվել էին, որ եթե հայ կամավորները կովեն Թուրքիայի դեմ, հաղթանակից հետո հայերին կտրվեն քաղաքական լայն հնարավորություններ, և հայ կամավորները կդառնան նորակազմ հնքնավար Հայկական Կիլիկիայի քաղաքապահ գին-

Վորմեր:

Ուստի թուրքական բանակից, աքսորի ճամփաներից ու տարբեր վայրերից, նույնիսկ հեռավոր Ամերիկայից ժամանած հայ երիտասարդները (մուսալեոցի, այնթապցի, մարաշցի, քեսարցի, հաճընցի, հուսենիկցի, չնգուշցի, սեբաստացի, խարբերդցի, արաբկիրցի և այլն) զինվորագրվում են ֆրանսիական բանակին՝ ստեղծելով Արևելյան (Հայկական) լեգեոնը։ Հայկամավորներն իրենց միջինավոր անմեղ նահատակ հարազատների վրեժով լցված, արհամարինելով մահը, պարտության են մատնում թուրք-գերմանական զորքերին՝ նվաճելով Արարայի փայլուն հաղթանակը Նաբլուսի՝ Պաղետատինի մոտ։ Պատմական այդ իրադարձությունները ևս իրենց գեղարվեստական արտացոլումն են գտել ժողովրդական թուրքալեզու երգերի մեջ։

*Birer-birer saydim dört sene oldu,
Ermeni askeri Nablusu aldı,
Ermeni askeri bin beş yüz kişi,
İngiliz, Fransız şaşdı bu işe.*

Մեկի-մեկին հաշվեցի չորս տարին,
Հազկամավորները նաբլուսը գրավեցին
Հայերը հազար հինգ հարյուր հոգի էին.
Անգլիացին, ֆրանսիացին աաշեցին

[Սպ. 2000: Վկ. 451, Էջ 428]:

Եվ իրոք, հայ քաջարի լեգեոնականներն արժանանում են ֆրանսիական հրամանատարության դրվատանքին։ Գեներալ Ալեմբին, 1918 թ. հոկտեմբերի 12-ին, Հայ Ազգային պատվիրակության նախագահ Նուրբար փաշային հոյած հեռագրում գրել է. «Ես հպարտ եմ իմ հրամանատարութեան տակ հայկական զօրամաս ունենալու համար։ Նրանք կոունցին փայլուն կերպով եւ մեծ բաժին ունեցան յաղթանակի մէջ» [Քելեշեան 1949: Էջ 592]:

Երբ երիտթուրքերի իշխանությունը տապալվեց, նրանց գործունեությունն ընդհանրապես և հակահայկական ոճրագոր-

ծությունները մասնավորապես դատապարտվեցին ինչպես Թուրքիայում, նույնպես և ամբողջ աշխարհում: Անտանտի տերություններին ենթակա Թուրքիայի նոր իշխանավորները սկսեցին դատապարտել Երիտրուրքական ղեկավարներին:

Հայ վաստակաշատ պատմաբան, քաղաքական գործիչ, Հայաստանի Արտաքին գործերի երբեմնի նախարար Զոհ Կիրակոսյանն իր «Երիտրուրքերը պատմության դատաստանի առաջ» գրքում հիշատակում է թուրք և օսմար թերթերի ու քաղաքական գործիչների վկայություններ, ինչպես նաև թուրքական արխիվային փաստաթղթեր, որոնք ևս հաստատում են ժողովրդական մեր ականատես վերապրոդների հաղորդած վկայությունների բացարձակ ճշմարտացիությունը: Մեզբերենք մի քանիսը.

...Արդեն 1918-ի նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Կ.Պոլսի մամուլի էջերը լի էին ճշմարտությունը պարզելուն նպաստող հարուստ վկայություններով: Թերթերի էջերում հրապարակեցին Թալեաթի, Բեհաէդդին Շաքիրի, Նազըմի հակահայկական հրամանների, շրջաբերականների պատճենները: Դրանցից մեկում ասված էր. «Կետ առ կետ գործադրեցեք հայերը սպանելու մասին Ձեզի տրված հրամանները» («Ժամանակ», Ստամբուլ, 11.12.1918): Այդ թերթի նույն համարում տպագրված էր նաև Բեհաէդդին Շաքիրի մի ծածկագիր շրջաբերականը, գրված չափածո և հղված նահանգապետներին որպես ազդանշան.

*Silah patlamasın,
Asker yapmasın,
Ermeni kalmasın:
Büyükleri kesmeli,
Güzelleri seçmeli,
O birleri surmeli.*

*Թող գենք չայթի,
Թող զինվորը չանի,
Թող հայ չմնա.
Մեծերին մորթոտել,
Գեղեցիկներին ընտրել,
Մնացածներին քշել:*

Ահա թե ինչպես էր արտահայտվում 1918 թ. «Ալեմդար» թերթը Թալեաթի ու Արա գործընկերների մասին. «Կախեցին, սպանեցին, աքսորեցին, մորթեցին և միևնույն ժամանակ հայերը մորթել, աքսորել և սպանել տվին: Նրանք կրկնակի մարդասպաններ են, որովհետև հրամաններ արձակեցին սպանելու և սպանեցին» («Ռենեսանս», Ստամբուլ, թիվ 127, 30.04.1919):

Թուրքական «Խաթիքլալ» թերթը խոստովանում էր, որ «համաշխարհային առաջին պատերազմը մեր մեջ առաջացրեց անասնության և անբարոյականության ոգի: Ուրանալ դառն ճշմարտությունը, նշանակում է ուրանալ արևի լուսը» («Ռենեսանս», Ստամբուլ, թիվ 173, 22.06.1919):

Պաղամենտի սենատի նախագահ, երիտրուրքական նախկին գործիչ Արմեն Ռիզան 1918-ի դեկտեմբերի 2-ին հայտարարել է. «Պատերազմի մեր մասնակցությունից (30 հոկտեմբեր, 1914) մինչև Թալեաթ փաշայի կառավարության անկումը (7 հոկտեմբեր, 1918) կառավարության կողմից գործված սխալների և ոճիրների, ջարդի, հրապարակային ոճրագործությունների..., կալվածների ու շենքների բռնագրավումների..., հարստահարությունների համար դատախազությունից պահանջել եմ դատ բացել և ժամ առաջ երևան հանել ոճրագործներին և արդարադատության հանձնել»: Այս հարցադրմանը համապատասխան սենատն ընդունեց մի հատուկ թագրիր (որոշում – Վ. Ս.), որը հանձնվեց գործադիր իշխանությանը («Ժամանակ», Ստամբուլ, 05.11.1918): Արմեն Ռիզայի հարցադրմանն ի պատասխան արդարադատության նախարար Ալի Բեյը գտնում է, որ «տարագրության ժամանակ կուսակալներ, թե զինվորականներ, ամեն պարագայում սովորական ան-

ձերի նման պարզ դատարանների առջև պիտի դատվեն» («Ժամանակ», Ստամբուլ, 25.07.1918): Երբ սկսեցին ձերբակալել կուսակալներին, պաշտոնատար այլ անձանց, «Թասֆիրի էվքեար» թերթը մի հոդված տպագրեց «Պալատից դեպի բանտի զնդան» վերտառությամբ: Այնտեղ ասված էր. «Խսկապես ցավալի է տեսնել, որ այս անձերից շատերը սրանից երկու ամիս առաջ բոլորի կողմից փառքի ու պատվի էին արժանանում մեր նահանգների մեջ և այսօր բանտ են տարվում իբրև հասարակ ոճրագործներ: Դժվար է հասկանալ, թե ինչու այս անձերը չմտածեցին, թե մի օր իրենք պետք է հաշիվ տային թալեաթ փաշայի կառավարության կողմից կատարված բոլոր ոճիրների համար, նույնիսկ եթե պատերազմից մենք հաղթական դուրս գայինք» («Մենեսան», Ստամբուլ, թիվ 7, 15.12.1918): «Չենք տարակուսում, որ ցանկության դեպքում Ստամբուլի, թե Անկարայի գրադարաններից թուրք պետական գործիչներին խսկույն կտրամադրեն «Մենեսան», «Թասֆիրի էվքեար» ու մյուս թերթերի հավաքածուները: Թող կարդան, ուսումնասիրեն իրենց խսկ երկրի պատմությունը ու չստեն այլևս», - եզրակացնում է Զոն Կիրակոսյանը և շարունակում, - ...1918-ի ավարտին «Իթթիհատ» կուսակցությունը, [և] երիտթուրքերը թուրքիայում հայտարարվեցին օրենքից դուրս: Եվրոպական հասարակական կարծիքը խիստ հակաերիտթուրքական էր: Ականավոր արևելագետներ՝ գերմանացի Յոզեֆ Մարկվարտը և ֆրանսացի Ժակ դը Մորգանը հրապարակավ պահանջեցին միջազգային տրիբունալի դատին հանձնել հայասպան քաղաքանության գլխավոր հանցագործներին: Գերմանացի գիտնական Յոզեֆ Մարկվարտը 1919-ի հունվարին արտասանած նառում իր կառավարությունից պահանջեց շանքեր գործա-

դրել. գտնել էնվերին, Թալեաթին և մյուս չարագործներին, նրանց հանձնել Անտանտին՝ միջազգային դատարանի միջոցով նրանց դատելու համար:

...Համաշխարհային հասարակական կարծիքը հետևում և լայնորեն արձագանքում էր պատերազմի ավարտից հետո թոփքական կյանքի երևությներին: Թերթերի էջերում տպագրվում էին ականատեսների վկայություններ երիտթուրքական չարագործների հակահայկական քաղաքականության մասին:

...Արդեն 1918-1919 թթ. Արևմուտքում լուս տեսան բազմաթիվ գրքեր, որոնց հեղինակները ոչ միայն դատապարտում էին հանցագործներին, այլև պահանջում էին նրանց դատական պրոցեսը կազմակերպել Անտանտի և ԱՄՆ-ի Աերկայացուցիչների մասնակցությամբ:

...1919-ի հունիսի 13-ին «Նյու-Յորք թայմս»-ը հաղորդեց, որ «Թուրքիան դատապարտում է ուազմական ժամանակի իր պարագլուխներին», որ զինվորական տրիբունալը մահվան է դատապարտել էնվեր փաշային, Թալեաթ փաշային և Զեմալ փաշային. «Երեքն էլ փախուստի մեջ են»: Թերթը հաղորդում էր, որ Զավիդ բեյը և մի քանի ուրիշներ (այդ թվում նախկին Շեյխ ով Խալամը) դատապարտվել են տասնինգ տարվա տաժանակրության:

...Դատարանի նիստերը շարունակվեցին ամիսներ: ...Երիտթուրք ղեկավարներին Աերկայացվել էր երկու մեղադրանք. Թուրքիայի Աերքաշումը պատերազմի մեջ և հայ ժողովրդի բնաջնջումը: Սա արդեն պաշտոնական ճանաչումն էր հրեշտակոր ոճրագործության, որ կատարել էին երիտթուրքական պետական մարմինները», - եզրակացնում է Զ. Կիրակոսյանը [Կիրակոսյան 1983: էջ 163, 170-171, 176, 208]:

Պատերազմից հետո կնքված Սևրի պայմանագրով Կիլիկիայի վրա հաստատվելու էր Անտանտի երկրների հսկողությունը, և թուրքական զորքերն իբր արդեն դուրս էին բերվելու Կիլիկիայից: Դեյր-Էլ-Զորի, Ռաս ու Այնի և այլ կենդանի գերեզմանոցներից հրաշքով փրկված, ուժասպառ, հյուծված և ունեզրկված հայ աքսորականները աստիճանաբար գալիս, տեղափորկում էին Կիլիկիայում: Նրանք, ապագայի նկատմամբ վառ հույսով ու հավատքով, սկսում են վերականգնել ավերվածը, մշակել խոպանացած այգիները: Սակայն թուրքերն հաջողվում է լեզու գտնել դաշնակից տերությունների հետ և ստիպել ֆրանսիացիներին՝ իրենց խաղաղապահ զորքերը դուրս բերել Կիլիկիայից:

Ֆրանսիական զինվորական վարչությունը ոչ միայն լուրջ միջոցներ չի ձեռնարկում հայերի անվտանգությունն ապահովելու ուղղությամբ, այլև տեղերում իշխանությունը թողնում է թուրք զինվորական պաշտոնյաների ձեռքին, և նրանք չեն զինաթափվում:

Զնանաչելով Սևրի պայմանագիրը և օգտվելով ֆրանսիական զինվորական վարչության անվճուականությունից և թուրքությունից, թուրքական զորքերն ու տեղի չեթեներն իրենց զենքն ուղղում են Կիլիկիայի հայության դեմ:

1920 թ. հունվարից թուրքական զորքերը գորհում են Կիլիկիայի հայկական բնակավայրերը: 22 օր տևող կատաղի մարտերում Մարաշ քաղաքի 11.000 հայեր կոտորվում են ու մոխրացվում.

*Maraş Maraş derler, yaman, yaman!
Maraş, bu nasıl Maraş derler?
Maraşın içinde kilise yanar,
Kilise içinde ermeni yanar!*

*Ավա՛ղ, Մարաշին Մարաշ են ասում,
Մարա՛շ, թեզ ինչպե՞ս են Մարաշ ասում,
Երբ քո մեջ Եկեղեցի են հրկիզու,
Եկեղեցու մեջ՝ հայեր մոխրացնում*

[ՍՎ. 2000: Վկ. 456, էջ 429]:

Մարաշից մազապուրծ ականատես-վկա Վերգին
Մայիկյանը (ծնվ. 1898 թ.), դառնորեն վերապրելով իր անցյա-
լը, հանգամանորեն պատմել է իր տեսած սարսափելի իրողու-
թյունները. «...Քառասուն Մանկանց եկեղեցին, որը եկեղեցի-
ներեն ամենամեծն էր և ամենաապահովը, քանի որ պարիս-
պով շրջափակված էր: Հոն փոխադրեցին մեր շրջանի բոլոր
կիները, հարսնացու աղջիկները և երեխանները, ամբողջը՝ երևի
2.000 հոգինեն ավելի մարդ: Ասեղ նետելու տեղ չիկար: Խորա-
նը, գավիթը, վերնատունը՝ ամբողջ լեփ-լեցուն էր: Մեր ֆեղա-
յինները ամեն կողմնան կհսկեին: Բայց թուրք խուժանը կատա-
դած էր և հայու արյունի ծարավ էր. ամեն կողմն կլսվեին թուր-
քերուն ձայնները. «Հանուն Մուհամեդի սրբազն ուխտի, պիտի
ջարդենք բոլոր հայերուն»: Քառասուն Մանկանց եկեղեցին
շուրջը թուրք զինված խուժանը շղթայի պես շրջապատեց և
օղակի մեջ առավ. դոները բացել անգամ շրողեցին, ասում էին՝
իբր գիշերը պիտի դուռը բացեն, հրամանն ալդպես է: Քառա-
սուն Մանկանց եկեղեցին շինված էր բարձունքի վրա:
...Եկեղեցին մեջը լցված հայերը կսպասեին, որ գիշերը պիտի
դուռը բանան, բայց գիշերվա ժամը տասը, տասնմեկ, տասներ-
կու եղավ, դուռը բացող չկա: Հայ ժողովուրդը մեջը լիքը. ո՞՛
ջուր կա, ո՞՛լուս, ամեն ինչ մեջը՝ ալ կեղտոտություն. մեկը՝ կու-
լա, մյուսը՝ կողբա, մեկալը՝ կաղոթե: Մեկ խոսքով, չտեսնված
իրարանցում: Անոնց ձայնները մենք լսում էինք մեր տունին
նկուղեն, ուր մենք ալ պահմտած էինք: Մեյ մըն ալ պզտիկ
լուսանցքեն տեսանք, որ գիշերվա ժամը մեկ անց կեսին քանի
մը թուրք եկեղեցին կամարածն կտուրին վրա են բարձրացած,
նավթոտած վառվող շորի կտորները նետում են եկեղեցին
գմբեթեն ներս: ...Խանձահոտը աշխարհը բռնեց: Եկեղեցին
եկող ձայնները մարդու սիրտն էին փլում: ...Հրեշներն իրենց

ընելիքը ըրեր էին: Ալ ոչ ոք կար եկեղեցու և մեր տուներուն շրջակալքում: Եկեղեցին մեծ քարերով սպահատակված տարածությունը, որը մի քանի հարյուր մետր էր, կարծես օճառի հաստ շերտով էր ծածկված. մոտ երկու մատ հաստությամբ մարդկանց ճարպը հալեր, հոսեր էր ու թանձրացեր... Առաջին գացողներուն ոտքերուն հետքերը ծեփվում էին այդ ճարպի շերտի վրա, ինչպես ձյունի վրա... Մեյ մըն ալ տեսանք, որ թուրքի կանոնները ձեռքերնին մեկ-մեկ մաղ առած՝ դեպի եկեղեցի են վազում: Մենք հեռվից դիտում էինք, բայց ես չդիմացա, ուզեցի երթալ, տեսանալ հոն կատարվածը: Հազարաշաբաթի պես բամ մը, գլխուս ալ չարշաֆ մը անցուցի, քիթս-քերամս փակեցի, արդեն թուրքերեն շատ աղեկ կիսուեի և վստահ էի, որ ինքզինքս չեմ մատներ: Ես ալ էլա ճամփա ընկա դեպի մեր Քառասուն Մանկանց եկեղեցին, որի մրոտված պատերն էին մնացել կիսավեր վիճակում, իսկ դուան տակից մարդկանց հալած յուղը հոսել էր բարձունքեն վար... ոտքս կոխում եմ՝ կպնում է, մյուս ոտքս կոխում եմ՝ կպնում է...: Վերջապես տեսա քովես թուրք կին մը գնում է՝ մաղը ձեռքին, ինձ տեսանալով, ըսավ. «Բացի՛, ինչու՞ հետդ մաղ չես վերցուցած»: Ես առանց շփոթվելու ըսի. «Կվերադառնամ, կվերցնեմ»: Նա էլ ծիծաղելով ըսավ. «Վերադարձե՛ վերջ ալ ի՞նչ կմնա...» Արդեն երրորդ օրն էր, բրուտի փուոի պես կարմրած պատերը դեռ տաք էին: Ներս մտա եկեղեցի, ի՞նչ տեսանամ: Թուրք կանոնները ամեն մեկը մի տեղամաս էին զավթել ու իրար չէին թողնում միմյանց սահմանը մտնել ու իրար վրա բղավում էին. «Ով իմ սահմանը մտնա, կսպանե՞մ...» Ինձի հետ եկող թուրք կանոն ինձ դառնալով ըսավ. «Եթե գյավուրը պիղծ է, անոր ուսկին մաքուր է... Տեսանալը արժեր, թե այդ հրեշի կերպարանքով կանոնները ինչպես էին ուրախանում, երբ մաղված մոխիրի մեջեն հա-

լած ուսկիի կտոր մը կգտնային...» [Սվ. 2000: Վկ. 148, էջ 274]:

Մարաշի կոտորածին զոհ են գնում շուրջ 20.000 հայեր: Այնուհետև ողջ մնացած 8.000 մարաշցիներ, Ուրֆայի 6.000 հայ բնակչության հետ, հարկադրված բռնում են գաղթի ճամփան՝ դեպի՝ Հայեպ, Դամասկոս, Բեյրութ, Երուսաղեմ, Բաղդադ և Անատոլիայի հունական շրջաններ:

1920 թ. ապրիլի 1-ին թուրքերը պաշարում են Այնթապը: Պատերազմի ավարտից և զինադադարից հետո այնտեղ վերաբնակված շուրջ 10.000 այնթապցիների և 8.000 սեբաստացի հայ գաղթականների հազիվ խաղաղված կյանքը նորից է փոթորկվում: Այնթապի հայերն անցնում են ինքնապաշտպանության: Տեղում Ազգային միության կից ստեղծվում է Զինվորական կենտրոնական մարմին՝ Ադուր Լևոնյանի գլխավորությամբ: Վերջինս հաշվառման է ենթարկում եղած 750 կովողների զենքն ու զինամթերքը և կազմակերպում ոռոմբեր պատրաստելու գործը:

Պատմական այդ իրադարձությունների մասին այնթապի Գևորգ Հերիմյանը (ծնվ. 1937 թ.) ներշնչանքով է մեզ պատմել իր մորից լսածները. «1920 թ. Ալի Քըլլընջն ահոելի զորքով հարձակվեց Այնթապի վրա: Այնթապի ինքնապաշտպանության ղեկավարն էր Ադուր Լևոնյանը: Ան այնթապցիներու կերակուրի պղինձներն անգամ հալեցնել տվավ, որ բոլքաներ շինեն: Ան իր կամավորներով հարձակվեցավ թշնամու վրա և դուրս եկավ պաշարումնեն: Ալի Քըլլընջի 24.000-ի հասնող զորքը մեկ գիշերվա մեջ սարսափահար ետ փախավ՝ «Գյավուրը գօզի քան դոլդու» (Հայու աշքն արյուն լցվեց) գոռալով, որը կնշանակե՝ հայերը վրեժով լցվեցին: Մեր Այնթապում Ադուր Լևոնյանի վրա այս երգը հանել էին, ասում էր մայրս ու երգում»:

*Adur paşa! Kalk seni,
Çam çirayı, yak seni!
Türkler hürüm ediyor,
Kamavorlar,²² arş edin!*

Աղու՛ր փաշա, ոտքի՛ ելիր,
Մարմիդ կրակը վառի՛ր,
Թուրքերը գրոհում են՝
Կամավորներ²², արշավե՛ք

[Սպ. 2000: Վկ. 545, էջ 448]:

Այդ ընթացքում Կիլիկիայի գրավման ընդհանուր հրամանատար Գողան օղլու Դողան բեյն իր բազմահազար զորքով պաշարում է Հաճըն քաղաքը, որի 35.000 հայ բնակիչներից Մեծ եղեռնից փրկվել էին միայն 6.000:

*Doğan bey de geldi girdi Hacına...
Yazık oldu sana, koca Hacın...
Orada karişti erəyi bizim malımız...
Ayak altına gitti sahabsız ermeni!*

Դողան բեյն էլ եկավ, մտավ Հաճըն...
Ափսո՞ն եղավ քեզ, Բակա՛ Հաճըն...
Այնտեղ թալանեցին մեր ունեցվածը...
Ունատակ գնաց անտե՛ր հայը

[Սպ. 2000: Վկ. 549, էջ 450]:

Հակառակորդի կարծիքով «Կիլիկիոյ հայկական միջնաբերդը» Հաճընը, հիմնովին կործանելն ու բնաշնչելը մէկ ժամուայ գործ էր եւ աննշան յարձակումով մը պիտի կրնան թաղել 6.000 հայութիւնը» [Թերգեան 1956: էջ 241]: Սակայն հաճընցիները լի էին վճռականությամբ: Նրանք իրենց կառավարիչ փաստաբան Կարապետ Զայյանի ղեկավարությամբ կազմում են Հաճընի ինքնապաշտպանության բարձրագույն խորհուրդը: Պաշտպանության հրամանատար են ընտրում Զորավար Անդրանիկի զինակից սպա Սարգիս Շեպեճյանին: Կազմակերպում են 4 վաշտ, 60 հեծյալից բաղկացած էսկադրոն: Հաճընն ու իր շրջակայքը բաժանում են պաշտպանական 4 շրջանների: Փորում են իրամատներ, մարտական տրամադրությունը համակում է բոլորին: Զենք կրելու ընդունակ 16-50 տարեկան 1.200 տղամարդկանց բաժանվում է եղած-չեղած 132 հրա-

²² Թուրքալեզու երգի մեջ օգտագործված է հայերեն «կամավոր(լար/ներ)» բառը:

ցանը: Հետագայում ձեռք է բերվում նաև 300 հրացան, սակայն այդ ևս խիստ անբավարար էր բոլշևիկյան անսպառ ուազմամթերքով զինված թուրքական բանակի դեմ կովելու համար: Ի դեպ այդ փաստն է հաստատել նաև գեյթունցի ականատեսվկա Հովսեփ Բշտիկյանը (ծնվ. 1903 թ.) իր պատմած հուշի մեջ [Սվ. 2000: Վկ. 138, Էջ 260]:

Ահա թե ինչու զենքի խիստ կարիք զգացող հաճընցիներն անհամբերությամբ սպասում էին Աղանայի Ազգային միության միջոցով դրսից ակնկալվող օգնությանը, որի շնորհիկ ոչ միայն զենք ու զինամթերք, այլև կովող նոր ուժեր պիտի հասնեին: Սակայն ոչ մի օգնություն չի հասցել և հաճընցիների վիճակը դառնում է հուսահատական, քանի որ ֆրանսիական զինվորական բարձրաստիճան ներկայացուցիչները վարում էին երկդիմի քաղաքականություն: Թեպետ նրանք խոստացել էին ինքնապաշտպանության համար տրամադրել սննդամթերք, զենք ու զինամթերք, սակայն իրենց խոստումը ոչ միայն չեն հարգում, այլև թուրքերին տեղեկացնում են հայերի ինքնապաշտպանության կազմակերպման մասին: Հաճընցի ազատամարտիկները մեծ դժվարությամբ գրավում են թշնամու հսկա թնդանոթը, սակայն արկեր չեն գտնվում, որ կրակեն ու պաշտպանվեն: Սովոր նեղում է հաճընցիներին. «Ժողովուրդը կստիպուի ուտել կատու, մուկ, շում, կաշի, ծաղի կեղեւ, տրեխ» [Ասպետ 1961: Էջ 242]: Այս փաստի մասին է վկայել նաև հաճընցի ականատեսվկա Ահարոն Մանկրյանը (ծնվ. 1903 թ.) իր պատմած հուշի մեջ [Սվ. 2000: Վկ. 145, Էջ 271]:

Թշնամին նորանոր թնդանոթներով ու անհամար կանոնավոր զորքով համալրում է իր ուժերը: Ութամայա երկարատև ու համառ դիմադրությունից հետո թուրքերին հաջողվում է

հրետանու խաչաձև կրակոցների հեղեղով ավերել ու հրկիզել նաև Հաճընի քարաշեն տները: Հարյուրավոր քաջարի մարտիկներ ընկնում են դիրքերում, հազարավոր հաճընցիներ անխանա կոտորվում են: Միայն 380 հոգու հաջողվում է կովելով ճեղքել թշնամու պաշարման շղթան և դուրս գալ ահավոր հրդեհի շրջապատումից:

Հաճընի ինքնապաշտպանական հերոսամարտի մասին ևս հյուսվել են երգեր, որոնք մինչև օրս երգվում են ժողովրդի կողմից.

Երեք հարյուր հայ քաջերով,
Բոլոր զիմված մոսիններով,
Դողան բեյին մենք ջարդ տալով,
Հաճընինկավ՝ «Վրե՛ժ» գոռալով

[ՍՎ. 2000: Վկ. 553, էջ 451]:

«Վրե՛ժ» գոռալով ընկնում են նաև ընդհատումներով 314 օր հերոսաբար դիմադրած Այնթապը, հինավուրց քաղաքամայր Սիսը, քաջարի արծվաբույն Ձեյթունը, պատմական անցյալ ունեցող Տարսոնը, առևտրի կենտրոն Աղանան և հայերով բնակեցված Կիլիկիայի այնայլ բնակավայրեր:

Մարաշցի Վերգինե Մայիկյանը (ծնվ. 1898 թ.) իր պատմած հուշի մեջ անդրադառնում է նաև այդ ժամանակվա քաղաքական իրադարձություններին, որոնք հուսախաբ արեցին հայերին. ...Ֆրանսիական ու հայկական թերթերը միշտ գրում էին, որ ֆրանսիան հավիտյան Կիլիկիայում կմնա, որովհետև ֆրանսիայի հեղինակությունն Առաջին համաշխարհային պատերազմեն վերջը բարձրացել էր, իսկ Թուրքիայինը՝ ընդհակառակը: Բայց այդ խաղաղությունը, ափսո՞ս, երկար չտևեց: Կամաց-կամաց զգացինք, որ թուրքերը կսկսեն ատել մեզի: Օր մըն ալ ելանք, որ ֆրանսիացիները իրենց ձիերուն սմբակներուն տակը քեչե (թաղիք) կապեր են և սուս ու փուս

հեռացեր են Մարաշեն: Առողուն էլանք, զարմացանք, քանի որ ոչ ոք լուր չուներ այդ մասին: Նույնիսկ հայտնի Հակոբ աղա Խորախյանին անգամ, որ ամբողջ ֆրանսիական բանակին պարենք ձրի ինքն էր մատակարարում, ժեներալ Դյումոնը ոչինչ չէր հայտնել իրենց հեռանալու մասին: Այնպէս որ, 1920-ի սեպտեմբերին ֆրանսիական զորքն այլևս Մարաշում չէր...» [Սվ. 2000: Վկ. 148, էջ 273-274]:

Ֆրանսիական կառավարությունը, որժելով իր դաշնակցային պարտավորությունները, 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին, Անկարայում կնքված պայմանագրով, Կիլիկիան հանձնում է թուրքերին՝ կոտորածի վտանգի մատնելով Կիլիկիայի հայությանը:

Թեպէտ թուրքական կառավարությունը դաժանորեն ընկճում էր տարբեր վայրերում ծայր առած դիմադրողական-ինքնապաշտպանական հերոսամարտերը, սակայն իրենց մարդկային տարրական իրավունքների և ազգի ֆիզիկական գոյության համար մարտնչող անձնուրաց հայ հերոսները փայլուն հետք թողեցին հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պալքարի պատմության մեջ:

Այդ ժամանակ է, որ Հայոց ցեղասպանության միլիոնավոր զոհերի վրեժը լուծեց ազգային հերոս Սողոմոն Թեհիլերյանը՝ Բեղլինում սպանելով մեծ ոճագործ թալեաթ փաշային:

1921 թ. հունիսի 2-3-ին Բեղլինի շրջանային դատարանը, լսելով թալեաթին սպանող Սողոմոն Թեհիլերյանի գործը, արդարացրեց հայ վրիժառուին, քանի որ նա ի կատար էր ածել թուրքական տրիբունալի կայացրած մահավճիռը:

Հայ ժողովուրդն այդ ցնցող իրադարձությանը ևս բանաստեղծական շունչ է հաղորդել.

Թալեաթ փաշան փախավ Բեռլին.
Թեհիերյանը հասավ ետին,
Զարկավ ճակտին՝ փոեց գետնին.
Գինի լի՛ց, ախպեր քա՛ն,
Գինի լի՛ց, խմողաց անու՛շ:

Թալեաթ փաշան դրին հողը,
Լուրը դրկին ցնկած մորը,
Կեցցե՛ գերման դատավորը.
Գինի լի՛ց, ախպեր քա՛ն,
Գինի լի՛ց, խմողաց անու՛շ

[Ավ. 2000: Վկ. 554, էջ 452]:

Թեպետ «գերման դատավոր»-ները, ըմբռնումով մոտեցան և արդարացրին հայ Վրիժառուին, սակայն դրանով չբար-վոքվեց արևմտահայության վիճակը:

1921 թ. Կիլիկիայի հայության պարպումից հետո հերթը հասել էր Անատոլիայի հայերին, որոնց մեծ մասն արդեն Եղեռնի ժամանակ անխնա կոտորվել էր, իսկ հրաշքով փրկվածներն իրենց գոյությունը շարունակում էին հունական գերիշխանության տակ գտնվող որոշ հայաբնակ վայրերում և հատկապես նավահանգիստ Զմյուռնիայում (Խզմիր):

1922 թ. հրո ճարակ են դառնում նաև Զմյուռնիայի հայ-կական և հունական թաղամասերը՝ քրիստոնյաներին քշելով ծովափ: Այդ ահասարսուու իրադարձությունը ժողովրդի հիշո-դության մեջ մնացել է որպես «Խզմիրի աղետ»:

Երգնկացի վերապրող Գառնիկ Ստեփանյանի (ծնվ. 1909 թ.) հավաստմամբ. «...1922 թ., երբ Մուստաֆա Քեմալի գործերը Խզմիրը վառեցին՝ բենզին, նավթ լցրին և եկեղեցիների մեջ լցված հայերին ու հույսերին վառեցին...» [Ավ. 2000: Վկ. 95, էջ 201]:

Հուզումով Վերիշելով այդ ահավոր տեսարանները, աֆիոնգարահիսարցի Վերապրող Արքիան Բարթիկյանը (ծնվ. 1903 թ.) ևս վկայել է իր տեսածները. «...Մեյ մըն ալ սկսավ միլ լիական (ազգայնական) շարժումը: Իզմիրը կրակի տվիճ: Առաջին կրակը Հայնոցը տվիճ: Ս. Ստեփանոս եկեղեցին այրեցին: Քանի որ բոլոր հայերը այդ եկեղեցին մտած էին, որ պաշտպանվեն: Վերջը հայերս փախանք, գնացինք ծովեզերը: Ծովին վրա լի՛քը նավակներ էին, բայց թուրքերը նախօրոք բոլոր նավակները ծակել էին, որ ջուրը լցվի ու հայերը չկրնան ազատվիլ: Նավակ էին նատում խեղճ հայերը, քիչ մը կլողար նավակը, վերջը՝ լը՛Կ-լը՛Կ, ջուրը կլեցվեր մեջը, բոլորը ծովի մեջ շուտ կուգային: Ծովի վրա լի՛քը ուղած մարմիններ էին: Մեզի տարան Բալջովա: Ծովուն եզերքը փայտե բարաքներ կային, հոն լեցուցին: Սկսան մեզի աչքե անցնել: Սիրուն աղջիկներուն բռնում, քաշում, քաշքում, տաճում էին: Ես մանր-մունր պզտիկ աղջիկ էի՝ փեշերուն տակը պահմուա: Մեր Մարիին երեսը մուր քսած էին ու մազերը խուզել էին. այլանդակ տեսք մը առած էր, նայեցին, չհավնեցամ՝ եարամազ դըր (անաւետք է) ըսին, ձգեցին, այսինքն՝ գործի չի գար, ոչ մեկին պետքը չէ: Անդիեն կլսվեին թուրքերուն ձայները, որ դանակները սրում էին, որ մեզի մորթեն: Հայ աղջիկ մը տեսավ, որ հերթը իրեն պիտի հասնի՝ ինքզինքը պատուիանեն վար նետեց, բայց չմեռավ: Վարը թուրք զինվորներ կամ եղեր քանի մը օրեն ետքը բերին՝ արդեն անճանաչելի վիճակի մեջ...» [Սվ. 2000: Վկ. 197, էջ 334]:

Դերգորյան աքսորի դրվագներից մեզ արդեն ծանոթ աֆիոնգարահիսարցի Սմբյուլ Բերբերյանը (ծնվ. 1909 թ.) նույնպիսի հուզումով և արցունքներով է վերիշել նաև Իզմիրի աղետի ժամանակ իր աչքերով տեսածները. «...Հայերուն, հոյ

Աերուն ծովա էին գցում: Զահել, ահել, երեխա, մայր չէին ճայում: Թուրք զինվորները խշտիկներով ծակծկում էին բոլորին, երեխաներին բռնում՝ գցում, մեծերին շպրտում էին ծովը: Ծովին վրա լիքը դիակներ էին, ջուրը չէիր տեսմար: ...Հետո ուրիշ թուրք զինվորներ եկան, մեզ գտան: Բոլորին կանգնեցրին, մեզնից երկու մարդու առանձնացրին, պառկեցուցին գետնին, սկսան անոնց կաշին քերթել և խնդալով՝ ըսել. «Կով ենք մորթում»: Մարդոց կաշին դժվարությամբ հանեցին: Էղ խնդ մարդիկ բանգըր-բանգըր կրոռային: Վերջապես անոնց մաշկահան արեցին: ...Մի տեղ թուրքերը մեծ կրակ էին արել, մեցը հայերուն էին գցում: Մամայիս բռնեցին, կրակի մեջ գցեցին, մենք՝ ես ու քոյս, սկսանք պոռալ, չկրցանք մորս կրակի միջից ազատել:...» [Սվ. 2000: Վկ. 200, էջ 336-337]:

Այնուհետև վերապրողը նույն հուզումով, արցունքներով ու հենեկոցներով սկսել է երգել իր հորինած երկարապատում եղերերգը, որից մեջբերում ենք մի հատված.

Աֆիոնեն դուրս էկանք,
Իզմիր քաղաքը մտանք,
Ազիզ մորս չգտա.
Հոնգու՛ր-հոնգու՛ր լաց էղա:

Ա՛խ, մամա՛ շան, խարեցին,
Ինձի քեզնից բաժնեցին,
Քեզ ալ կրակը մետեցին.
Չըթ՛ր-չըթ՛ր այրեցին...

[Սվ. 2000: Վկ. 467, էջ 433]:

Դրությունն օրիասական էր ու անել. Ետև՝ հուր, առաջը՝ ջուր: Թոհի ու բոհի այդ գերենից ազատվում էին միայն նրանք, ովքեր իրենց մնացած վերջին ոսկեդրամներն ու զարդերը տալիս էին թուրքերին՝ իրենց կյանքը փրկելու համար,

իսկ նրանք, ովքեր ոչ մի միջոց չունեին, արհամարհելով մահը, նետվում էին ծովի հուժկու ալիքների մեջ՝ լողալով հասնելու հեռվում խարիսխ գցած եվրոպական դրոշներ կրող շոգենավերին, որոնք հայ անտումիներին տանելու էին ուր որ պատահեր.

*Անկե փախանք Հունաստան,
Ծատ շատերն ալ՝ Ֆրանսա,
Մեկալները՝ Եգիպտոս.
Սապես ցրվանք ամեն կողմ*

[ՍՎ. 2000: Վկ. 468, Էջ 433]:

Եվ ստեղծվեց Հայ Սփյուտքը որպես պատմական իրողություն:

Պապենական հողից արմատախիլ եղած հայ գաղթականներն անծանոթ երկրներում, անտեղյակ օտար լեզուներին ու օրենքներին, միայն էժան աշխատուժ էին, ինչքան էլ որ օտարների հիացմունքին արժանանային հայկական տոհմիկ արհեստավորների վարպետությունը և կամ՝ բազմաշնորհ հայ կանանց նրբագեղ ձեռագործներն ու գորգերը: Այսինչ ձուլումի, այլասերումի և մանավանդ գործազրկության սարսափը հանգիստ չէր տալիս աստանդական հայերին.

*Օտարության մեջ ինկեր ենք,
Կուլամ կարոտո՛վ-կարոտո՛վ,
Հայ Խնդիրը լուծվեր շուտով.
Համբերե՛, հոգի՛ս, համբերե՛:*

*Ուրախացիր, մի՛ լար տխուր,
Ոտքիդ վրա կայնի՛ր ամուր,
Ծուտով կլսես ներգաղթի լուր.
Համբերե՛, հոգի՛ս, համբերե՛*

[ՍՎ. 2000: Վկ. 567, Էջ 456]:

Ներգաղթի իրարահաջորդ քարավաններով սկսվում է անտուն ու անհայրենիք մնացած արևմտահայերի հայրենա-

դարձությունը դեպի Արևելյան Հայաստան. նախ՝ 1920-1930-ական թթ. Կոստանդնուպոլիսից, Ֆրանսիայից և Հունաստանից: Ապա՝ 1946-1948 թթ.: զանգվածային հայրենադարձությունը Սիրիայից, Լիբանանից, Եգիպտոսից, Իրաքից, Ֆրանսիայից, Հունաստանից, բալկանյան երկրներից և հեռավոր Ամերիկայից...

Արևմտահայերը, Վերաբնակվելով իրենց կողքուժ պատմական Հայաստանից 10 անգամ փոքր հողատարածքի վրա, թեպետ ստեղծում են իրենց պատմական բնօրրանի հիշատակները խորհրդանշող ավաններ ու թաղամասեր, սակայն երբեմնի ավերակված տան, հանգած օջախի մրմուռ շարունակում է միայլ նրանց հիշողության մեջ, ու կողքուժ Երկրի երազանքը հոգու կանչ դարձած՝ ավանդվում սերնդից սերունդ.

*Երբ որ բացվին դոներն հուզի,
Եվ մենք Երկիր դառնանք կրկին,
Չքնաղ երկիր մեր Հայրենյաց,
Որ բռնությամբ առին մեզնից:*

*Ցանկամ տեսնել իմ Կիլիկիան.
Օդը՝ մաքուր, ջուրը՝ զուլալ,
Ցանկամ տեսնել իմ Կիլիկիան.
Վանքներ, բնրդեր հոնտեղ շատ կան:*

*Երբ որ լուծվի Հայոց Հարցը,
Եվ մեզ տրվի նախնյաց հողը,
Մենք կվարենք մեր արտերը.
Կշենացնենք մեր գյուղերը:*

*Ցանկամ տեսնել Սասուն ու Վան,
Զեյթուն, Հաճըն և Մուսա Դադ,*

*Տարսոն, Մարաշ, Սիս ու Այնթապ,
Կծաղկացնենք մենք անպայման*

[Ավ. 2000: Վկ. 562, էջ 454]:

Հայրենադարձները Խորհրդային Հայաստան էին գալիս լի հույսերով ու հավատով: Գալիս էին հայրենադարձների խուռներամ քարավանները՝ ոգեշնչված Երկրորդ Աշխարհամարտում Խորհրդային Միության նվաճած հաղթանակով և մանավանդ նրա 1945 թ. նոյեմբերի 1-ին Թուրքիային առաջադրած հայկական ու վրացական հողերի պաշտոնական պահանջով...: Ու մեծ հույսերի հետ բերնից բերան հյուսվում էր նաև ժողովրդական երգը.

*Հայաստան երթալ կուզեմ,
Երևան տեսմալ կուզեմ,
Արարատի գագաթին
Դրոշակ պարզել կուզեմ*

[Ավ. 2000: Վկ. 570, էջ 457]:

Եվ ժողովրդի երգը հնչում է որպես պահանջատիրություն.

*Կուզենք զայն, կուզենք զայն.
Մերճ է Կարսն ու Արդահան...
Կարս-Արդահանը մեզի
Պիտի շուտով դարձվի,
Որ այդ հողերն ամայի
Փոխակերպենք դրախտի*

[Ավ. 2000: Վկ. 575, էջ 457]:

Սակայն թուրքական դիվանագետները, հանցափոր մոռացության մատնելով մոտիկ անցյալում կատարված պատմական այդ բոլոր իրադարձությունները, պատասխանում են. «Ոչ ոքի պարտք ունինք թուրք հողերէն ու իրավունքներէն: Պիտի ապրինք իբրեւ պատուատը մարդիկ, պիտի մեռնինք իբրեւ պատուատը մարդիկ» [Լազեան 1946: էջ 372-373]:

Այնինչ, ինչպես վկայում են Հայոց ցեղասպանության պատմական ստուգ փաստերը, ականատես վերապրողներից մեր գրառած 600 և բազմահազար այլ վկայությունները, օսմանյան Թուրքիայի անցյալը երբեք էլ «պատվավոր» չի եղել:

Ինչպես որ խարբերդի ականատես-վկա Հակոբ Հոլոբրիկյանը (ծնվ. 1902 թ.), մանրամասնորեն նկարագրելով իր և իր հայրենակիցների կրած տառապանքները, եզրակացրել է.

...Թուրք իթթիհատականների կողմից կատարված այս ոճագործությունը երբեք չի՝ մոռացվի և չպետք է ներկի» [Սվ. 2000: Վկ. 109, էջ 222]:

Իսկ ծագումով կարսեցի Ակարչուիի Ելենա Աբրահամյանը (ծնվ. 1912 թ.) իր տիտոր հուշը արցումքներով պատմելուց հետո եզրակացրել է. «...Թուրքերը չեն ընդունում, որ հայերին կոտորել են: ...Թուրքը թուրք է: Նա ինչ շապիկ էլ հագնի, նույն թուրքն է: Նա, որ չի ընդունում հայոց ցեղասպանությունը, հապա էդ ինչե՞ր են, որ մենք մեր աշքերով տեսել ենք, մեր ականջներով լսել: Դեռ իմ տեսածները մի կարիլ է թուրքի արածների դեմ: Թուրքիան դեռ 1920 թ. իրեն բոլշևիկ էր ձևացնում: Բայց թուրքը թուրք է: Եթե թուրքը չընդունի իր արածները, ոչ մի հաշտության չի կարելի գնալ նրա հետ» [Սվ. : Անտիպ հուշեր]:

Իր պատմած հուշի ավարտին իգդիրեցի Էվելինա Կանայանը (ծնվ. 1909 թ.) հուզված, բայց ինքնավստահ հայութարել է. «...Եթե նոյնիսկ ՄԱԿ-ից գան, ես կպատմեմ իմ տեսածները...» [Սվ. 2000: Վկ. 54, էջ 136-137]:

Իսկ Մոկքից Ղուկաս Կարապետյանը (ծնվ. 1901 թ.) ընդհանրացնելով ասել է. «...Այն ինչ կատարվել է 1915 թվին, երբեք չի մոռացվի: Թուրքերը ուզում են մոռացվի այդ բոլորը և չեն ընդունում, բայց Աստված թող լինի օգնական և արդար

դատավոր մեզ՝ հայերիս համար» [Սվ. 2000: Վկ. 52, էջ 130]:

Մինչեռ այսօրվա թուրքական քարոզչությունն ու պատմագիտությունը ջանք չեն խնայում խեղաթյուրելու պատմական ստուգ փաստերը, սերունդներից խնամքով թաքցնելով թուրքական պետության իրագործած Հայոց ցեղասպանությունը: Նրանք փորձում են շրջանցել պատմական այն ճշմարտությունը, որ թուրքական պետական մարմինները դեռևս 1919 թ. սկզբից իրենք իսկ ձեռնամուխ են եղել երիտրուրքական ոճագործների դատավարությունը կազմակերպելուն: Իսկ ավելի ուշ, երբ բացահայտվեց արդեն Թուրքիայի Հանրապետության Առաջին Նախագահ դարձած Մուստաֆա Քեմալի դեմ երիտրուրքների կազմակերպած դավադրությունը, “Los Angeles Examiner” թերթին (1926 թ. օգոստոսի 1) տված հարցազրույցում ինքը՝ Քեմալ Աթաթյուրքը, նույնպես դատապարտել է. «Նախկին երիտրուրքական կուսակցության այդ մնացորդները, կուսակցություն, որը պետք է պատասխան տար մեր միլիոնավոր քրիստոնյա հպատակների կյանքի համար, որոնք անգրորեն քշվեցին զանգվածաբար իրենց բնակավայրերից և ոչնչացվեցին...» [Փափազյան 2000: էջ 87]:

Ցավոք միջազգային հանրությունը ևս ժամանակին չսաստեց և ըստ արժանվույն չդատապարտեց 20-րդ դարում իրագործված առաջին՝ Հայոց ցեղասպանությունը (Armenian Genocide) և, որպես տրամաբանական շարունակություն, ծնունդ առավ ֆաշիզմը (Fascism), իսկ մեր օրերում՝ միջազգային ահաբեկչությունը (Terrorism) իր անկանխատեսելի դրսուրումներով և համաշխարհային աղետալի վտանգավորությամբ, քանի որ անպատիծ մնացած հանցագործությունները

Կրկնվում են ի վճաս մարդկության:

Այսպիսով, անհետ կորստից փրկված, սերունդներին ավանդվող ականատես վերապրողների հաղորդած հուշերն ու պատմական բնույթի երգերն իրենց պատմաճանաչողական արժեքով դառնում են Հայոց ցեղասպանությունը և դրան հաջորդած պատմական իրադարձությունները ժողովրդական պարզ լեզվով լուսաբանող վկայություններ, հավաստի, առարկայական և փաստագրական վավերագրեր, որոնք ոչ միայն անցյալի վկայությունն են, այլև՝ ապագայի նախագծուշացում:

Ահա թե ինչու առանձնապես կարևորվում է Հայոց ցեղասպանության պատմական ողջ ընթացքի, անմեղ նահատակների ու կորցրած երկրի մասին ականատես վերապրողների փաստավավերական, ժողովրդական վկայությունները սույն ուսումնասիրությամբ լուս աշխարհ հանելն ու գիտական շրջանառության մեջ դնելը, քանզի ցեղասպանությունը ոճիր է, որը բացահայտվելու է նաև վկաների օգնությամբ: Իսկ ամենամեծ վկան ինքը՝ Ժողովուրդն է, որը, ցավագնորեն վերաբերլով, պատմել ու դեռ շարունակում է պատմել՝ վկայելով իր ողբերգական անցյալը: Անցյալ, որը հայ ժողովրդի անցյալն է, նրա պատմությունը, նրա պատմական հավաքական հիշողությունը, որը պետք է ներկայացվի աշխարհին ու մարդկության արդար դատին:

Ուստի ժամանակն է, որ առաջադիմության ճամփան բոնած ներկայիս Թուրքիայի Հանրապետության կառավարությունը ևս քաջությունն ունենա ընդունելու ինչպես գրավոր, նույնապես և բանավոր փաստերով հիմնավորված, ապացուցման կարիք չունեցող, պատմական այս բացահայտ ճշմարտությունը, որը կոչվում է Հայոց ցեղասպանություն:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերը և հայկական եղեռնի գաղտնիքները, Երևան, 1990:
- Անդրեասեան Տիգրան, Զէյթունի տարագրութիւնը և Սուետիոյ ապստամբութիւնը, Հալէպ, 1935:
- Անտոնեան Արամ, Մեծ ոճիրը, Բութոն, 1921:
- Արամ Ասպետ, Դրուագներ Հաճընոյ հերոսամարտէն, Պէյրութ, 1961:
- Արգումանյան Մակիչ, Հայաստան. 1914-1917, Երևան, 1969:
- Բարսեղյան Լավրենտի, Հայոց ցեղասպանության հրապարակայնորեն դատապարտման և ճանաչման ժամանակագրություն (1915-2000 թթ.), Երևան, 2001:
- Գալուստեան Գրիգոր, Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Զէյթուն, Նիւ Եորք, 1934:
- Գուշագնեան Մարտիրոս, Ցուշամատեան Մուսա Լեռան, Պէյրութ, 1970:
- Թէմիրեան Ա., Քեսապ (1909-1946), Պէյրութ, 1956:
- Թէրզեան Ս. Յ., Հաճընի ութամսեայ դիւցազնամարտը, Պուենոս-Այրես, 1956:
- Թորոսյան Շմավոն Թ., Կիլիկիայի հայերի ազգային ազատագրական շարժումները 1919-1920 թթ., Երևան, 1987:
- Թումանյան Հովհաննես, Երկերի ժողովածու, հ. 6, Երևան, 1959:
- Լազեան Գաբրիէլ, Հայաստան եւ Հայ դատը (Վավերագրեր), Գահիրէ, 1946:
- Կարապետյան Մհեր, Հայոց 1915-1916 թվականների ցեղասպանության հարցերը հայ պատմագրության մեջ, Երևան, 1998:

- Կիրակոսյան Զոն, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և
արևմտահայությունը, Երևան, 1965:**
- Կիրակոսյան Զոն, Երիտրուրքերը պատմության դատաստա-
նի առաջ, Երևան, 1983:**
- Համբարյան Ազատ Ս., Արևմտահայերի 1915 թ. կոտորածնե-
րը և ինքնապաշտպանական մարտերը, Երևան, 1990:**
- Հայկազ Արամ, Շապին-Գարահիսարն ու իր հերոսամարտը,
Նիւ Եորք, 1957:**
- Հայկունի Սարգիս, Կորած ու մոռացուած հայեր. Տրապիզոնի
հայ-մահմետական գիւղերն ու նրանց աւանդութիւննե-
րը, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1895, էջ 297:**
- Միզմէճեան Մանուկ, Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքա-
կան կուսակցութեանց 1890-1925, Ֆրէզնո, 1930:**
- Մեսրոպ Լեւոն, Տէր Զոր, հ. Ա, Բ, Փարիզ, 1952, 1955:**
- Յիշատակարան Առիկրուած Վասպուրականի 1890-ի և 1915-ի
հերոսամարտերուն, Հիւս. Ամերիկա, 1945:**
- Յուշամատեան Մեծ եղեննի, Պէյրութ, 1965:**
- Ներսիսյան Մկրտիչ, Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան
կայսրությունում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովա-
ծու), Երևան, 1991:**
- Պապիկեան Թակոր, Ատանայի եղենը, «Տեղեկագիր», Կ. Պո-
լիս, 1919:**
- Պողոսեան Կ. Պ., Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը, Լոս Ան-
գելես, 1942:**
- Պողոսյան Հայկազ Մ., Զեյթունի պատմությունը, Երևան, 1969:**
- Սահակեան Ա., Դիւցազնական Ուրֆան և իր հայորդիները,
Պէյրութ, 1955:**

- Սահմանական Ռուբեն Գ., Թուրք-Փրամսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921 թթ., Երևան, 1970:**
- Սարաֆեան Գէորգ, Պատմութիւն Անթէպի հայոց, հ. Ա և Բ, Լու Անճելես, 1953:**
- Սվազլիան Վերժինե, Մուսա լեռ, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 16, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱԱ հրատ., Երևան, 1984:**
- Սվազլիան Վերժինե, Կիլիկիա. Արևմտահայոց բանավորավանդությունը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1994:**
- Սվազլիան Վերժինե, Մեծ եղեռն. Արևմտահայոց բանավորվկայություններ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1995:**
- Սվազլիան Վերժինե, Մեծ եղեռնը արևմտահայոց հուշապատճեններում և թուրքալեզու երգերում, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1997:**
- Սվազլիան Վերժինե, Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2000:**
- Սվազլիան Վերժինե, Անձնական արխիվ, Անտիպ Այութեար:**
- Տատրեան Վահագն, Հայկական ցեղասպանութիւնը յետպատերագմեան օսմանեան խորհրդարանին մէջ, «Պայքար», թիւ 4, Երևան, 1995:**
- Փափազլիան Ավետիս, Ցեղասպանություն և գոյատևման պայքար, Երևան, 2000:**
- Քելէշեան Միսաք, Սիս-Մատեան, Պէյրութ, 1949:**
- Свазлян Вержине. Геноцид в воспоминаниях и туркоязычных песнях западных армян. Ереван, Изд. "Гитутюн" НАН РА, 1997.**

Adalian, Rouben. *Remembering and Understanding the Armenian Genocide*. Yerevan, 1995.

Akçam, Taner. *The Genocide of the Armenians and the Silence of the Turks*. Toronto, 1997.

Armenian Genocide Resource Guide. Washington, 1988.

Bardakjian, Kevork B. *Hitler and the Armenian Genocide*. Cambridge, 1985.

A Crime of Silence. The Armenian Genocide. Cambridge, 1985.

Dadrian, Vahakn. *Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources*. London, 1991.

Dadrian, Vahakn. *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. Providence, Oxford, 1995.

Fein, Hellen. *Denying Genocide: From Armenia to Bosnia*. London, 2001.

Hovannisian. Richard G., ed. *The Armenian Genocide in Perspective*. New Brunswick, Oxford, 1988.

Hovannisian, Richard G. *Denial of the Armenian Genocide With Some Comparisons to Holocaust Denial*. Australia, 1997.

Hovhannisan, Hikolay. *The Armenian Genocide: Armenocide. Causes, Commission, Consequences*. Yerevan, 2002.

Kloian, Richard D. *The Armenian Genocide. News Accounts From the American Press (1915-1922)*. Berkeley, 1985,

Pinon, René. *La suppression des Armeniens. Méthode allemande - travail turc.* Paris, 1916.

Svazlian, Verjine. *The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish-Language Songs of the Eye-Witness Survivors.* Yerevan, "Gitutiun" Publishing House of the NAS RA, 1999.

Véou, P. du. *La passion de la Cilicie. 1919-1922.* Paris, 1954.

ВЕРЖИНЕ СВАЗЛЯН

ГЕНОЦИД АРМЯН И ИСТОРИЧЕСКАЯ
ПАМЯТЬ

(Резюме)

За последние годы еще более возрос интерес к Геноциду армян. Это обусловлено прежде всего признанием факта Геноцида армян (1915-1922 гг.) со стороны многих государств. Однако турецкая историография продолжает искажать достоверные исторические события.

В этом смысле, помимо опубликованных на разных языках официальных материалов, важный историко-фактологический интерес представляют также создававшиеся под непосредственным впечатлением названных событий народные свидетельства, которые по разным причинам не были записаны и исследованы.

Ведь армянский народ сам являлся объектом данного массового преступления. И точно так же, как при раскрытии любого преступления определяющим является показания свидетелей, и в этом случае следует опираться на показания очевидцев-свидетелей.

Каждое из этих показаний имеет доказательственное значение для справедливого решения Армянского Вопроса и признания Геноцида армян.

Вследствие депортации и геноцида значительная часть западных армян была уничтожена (более чем 1.5 миллиона), а чудом спасшиеся расселились в различных странах мира, создав Армянскую Диаспору как историческое явление.

Многие из очевидцев-свидетелей этих трагических событий периодически репатриировали в Советскую Армению и поселились во вновь отстроенных селениях, символизирующих их некогда былую колыбель.

В настоящем исследовании представлены исторические события Геноцида армян, которые дополнены, обоснованы и подтверждены свидетельствами и историческими песнями (на армянском и туркоязычном) очевидцев, депортированных из 70 местностей Западной Армении, Киликии и Анатолии и проживающих в Армении и Диаспоре (Греция, Франция, Италия, Германия, США, Сирия, Ливан, Ирак, Египет, балканские страны, Турция).

Эти фактологические свидетельства правдиво

отображают организованные младотурками воинские призывы и военные сборы во время Первой мировой войны, а также массовые высылки и бойни армян.

Народоведческие материалы цитируются по нашей книге: Вержине Свазлян. *Геноцид армян. Свидетельства очевидцев*. Ереван, Изд.-во "Гитутюн" НАН РА, 2000, 500 стр. (на арм. языке).

В течение 50 лет нами записанные (на бумаге, а также на аудио- и видеокассетах) народоведческие материалы (600 единиц) своей самобытностью и историко-познавательной ценностью становятся достоверными, объективными, фактологическими, документальными свидетельствами, простым народным языком отображающими события Геноцида армян.

VERJINÉ SVAZLIAN
LE GÉNOCIDE DES ARMÉNIENS ET LA
MÉMOIRE HISTORIQUE

(Résumé)

Durant ces dernières années l'intérêt envers le Génocide des Arméniens (1915-1922) a augmenté grâce, en premier lieu, au fait de la reconnaissance de cette évidence historique par de nombreux États. Cependant, l'historiographie turque continue à dénaturer ces faits historiques certains.

Dans ce sens, les impressions immédiates de ces événements qui nous ont été communiquées sont, outre les documents officiels publiés en langues diverses, d'un intérêt historique et factologique important; pourtant, ils n'ont pas été inscrits et étudiés pour des raisons différentes.

Puisque la nation arménienne elle-même est l'objet de ce crime massif et, comme dans l'élucidation de chaque crime les témoignages des témoins oculaires sont decisifs, dans ce cas également, les témoignages des témoins-survivants sont d'une importance primordiale, d'autant que chacun de ces témoignages a une valeur probante dans la solution équitable de la Cause Arménienne et dans la reconnaissance du Génocide des Arméniens.

Par suite de la déportation et du génocide, la majeure partie des arméniens de l'Arménie Occidentale (plus de 1.5 million) a été exterminée et ceux qui ont été miraculeusement sauvés, se sont dispersés dans différents pays du monde, créant ainsi la Diaspora Arménienne en tant qu'un fait historique.

Plusieurs des témoins-survivants de ces événements tragiques ont été rapatriés périodiquement de la Diaspora en Arménie Soviétique et se sont établis dans de bourgs nouvellement construits qui portent le nom de leurs berceaux natifs.

La présente étude représente les événements historiques du Génocide des Arméniens, qui ont été complétés, argumentés et confirmés par les témoignages et les chants de caractère historique (en langues arménienne et turque) communiqués par les témoins oculaires sauvés par miracle du Génocide des Arméniens, forcément déportés des 70 localités de l'Arménie Occidentale, de la Cilicie et de l'Anatolie établis en Arménie et dans la Diaspora (Grèce, France, Italie, Allemagne, Etats-Unis, Syrie, Liban, Iraq, Egypte, les pays Balkaniques, Turquie).

Ces témoignages factologiques reflètent d'une façon vérifique le recrutements des soldats, la collection des armes, ainsi que les déportations massives et les massacres des Arméniens organisés par les Jeunes Turcs pendant la Première Guerre mondiale.

Ces matériaux ethnographiques ont été rapportés de notre ouvrage: Verjiné Svazlian. *Le Génocide des Arméniens. Témoignages des Survivants.* Érévan, Éditions "Guitoutiun" ANS RA, 2000, 500 p. (en arménien).

Les matériaux populaires que nous avons inscrit, enrégistré sur bande magnétique et bande vidéo (600 unités) pendant près de 50 ans deviennent, par leur originalité et leur valeur historique et cognitive, des témoignages objectifs, factologiques, certains et authentiques élucidant, dans un langage simple et populaire, le Génocide des Arméniens.

VERJINÉ SVAZLIAN

**THE ARMENIAN GENOCIDE AND THE
HISTORICAL MEMORY**

(Summary)

During the past few years, interest toward the Armenian Genocide (1915-1922) has grown, due, primarily, to the fact of the recognition of this historical evidence by numerous States. Turkish historiography, however, continues to distort the true historical facts.

In this respect, the popular testimonies created under the immediate impressions of the said events and communicated to us are also, besides the official documents published in various languages, of an important historico-factual interest; nevertheless, they had not been written down and studied for different reasons.

Inasmuch as the Armenian nation itself is the object of that massive crime and, as in the elucidation of every crime the testimonies of the eyewitnesses are decisive, similarly in this case, the testimonies of the eyewitness-survivors are of prime importance, since each one of these testimonies has an evidential significance in the equitable solution of the Armenian Case and in the recognition of the Armenian Genocide.

As a result of the deportation and the genocide, a

considerable part of the Western Armenians (more than 1.5 million) was exterminated, while those who were miraculously saved were dispersed in different countries of the world, creating the Armenian Diaspora as a historical reality.

Many of the eyewitness-survivors of these tragic events have periodically been repatriated from the Diaspora to Soviet Armenia and settled in the newly-built localities symbolizing their former native cradles.

The present study represents the historical events of the Armenian Genocide, which have been completed, substantiated and confirmed by the testimonies and the songs of historical nature (in Armenian and Turkish) communicated by the eyewitness-survivors of the Armenian Genocide, forcibly deported from 70 localities of Western Armenia, Cilicia, Anatolia and established in Armenia and the Diaspora (Greece, France, Italy, Germany, USA, Syria, Lebanon, Iraq, Egypt, the Balkan countries, Turkey).

These factual testimonies authentically reproduce the mobilization, the arm-collection, as well as the massive deportations and the massacres of the Armenians organized by the Young Turks during the First World War.

These ethnographic materials have been quoted from our book: Verjiné Svazlian. *The Armenian Genocide. Testimonies of the Eyewitness-Survivors*. Yerevan, "Gitutiuñ" Publishing House NAS RA, 2000, 500 p. (in Armenian).

The popular materials we have written down, audio- and video-recorded (600 units) during about 50 years become, with their originality and their historico-cognitive value, objective, factual, reliable and authentic testimonies elucidating in simple, popular language the Armenian Genocide.

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

ՎԵՐԺԻՆԵ ՍՎԱԶԼՅԱՆ բանահավաք, բանագեր, ժողովրդագետը ծնվել է 1934 թ. Եզիպոսի Ալեքսանդրիա քաղաքում, Հայոց ցեղասպանությունից մագաղուրծ, գրող-հասարակական գործիչ Գառնիկ Սվազլյանի ընդունակությունում:

1947 թ. ծնողների հեքի հայրն աղաքարձվել է Մայր Հայաստան:

1956 թ. «Գերազանցությամբ» ավարտել է Երևանի Խ. Արովյանի անվան Հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի Հայոց լեզվի և գրականության բաժինը:

1955 թվականից անձնական նախաձեռնությամբ սկսել է գրի առնել և անհետ կորստից փրկել Արևմտահայաստանից. Կիլիկիայից և Անապոլիայից դրաբարված հայրենաղարձների

լրարբեր բարբառներով հաղորդած բանահյուսական նշիարներն ու Հայոց ցեղասպանությունից վերապրած ականափես-վկաների պարմած հուշերն ու պարմական բնույթի երգերը:

1955 թվականից աշխափել է Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի Մ. Աբեղյանի անվան Գրականության ինստիտուտում: Ասպիրանտուրական ուսումնառության ընթացքում եղել է Մ. Աբեղյանի անվան անհագական թոշակառու:

1961 թվականից աշխափում է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում, իսկ 1996 թվականից՝ նաև ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտում:

1965 թ. պաշտպանել է թեկնածուական, իսկ 1995 թ. դոկտորական թեզերը:

Մասնակցել է հանրապետական և միջազգային մի շարք գիտաժողովների՝ հանդես գալով բանագիտությանը, ժողովրդագիտությանն ու Հայ Դարին առնչվող թեմաներով:

Նեղինակ է նաև բազմաթիվ գիտական հրաժարակությունների, որոնք լույս են բեսել Հայրենիքում և Սփյուռքում:

Աշխատությունները.

- «Սարգիս Հայկունի. Կյանքն ու գործը», Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 4, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1973:
  - «Արցախ-Ռոտիք», Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 6, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1973:
  - «Տարոն-Տորութերան», Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 12, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1984:
  - «Մուսա լեռ», Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 16, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1984:
1985 թ. նա արժանացել է ՀՍՍՀ ԳԱ Նախագահության «Գովեստագրին»:
  - Նույն թվականին «Մուսա լեռ» Հայրենակցական Ընդհանուր միությունը նրան շնորհել է «Պատուատոր Մուսալեռցի» Ոսկե մեդալ:
  - «Կիլիկիա. Արևմտահայոց բանավոր ավանդությունը», ՀՀ ԳԱԱ. «Գիտություն» հրատ., Երևան, 1994:
  - Նույն թվականին «Զեյթուն» Պատմա-մշակութային միությունը նրան շնորհել է «Պատվավոր Զեյթունցի» կոչում:
  - «Մեծ Եղեռն. Արևմտահայոց բանավոր վկայություններ», ՀՀ ԳԱԱ. «Գիտություն» հրատ., Երևան, 1995:
  - «Մեծ Եղեռնը արևմտահայոց հուշապատումներում և բուրքալեզու երգերում», ՀՀ ԳԱԱ. «Գիտություն» հրատ., Երևան, 1997:
- “Геноцид в воспоминаниях и туркоязычных песнях западных армян.”** Изд. “Гитутюн” НАН РА, Ереван, 1997.
- «Վաճ-Վասպորական», Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 15, ՀՀ ԳԱԱ. «Գիտություն» հրատ., Երևան, 1998:

1999 թ. «Վաճ-Վասպուրական» Հայրենակցական միությունը նրան շնորհել է «**Պատվավոր Վասպուրականցի**» կոչում:

“The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish Language Songs of the Eye-Witness Survivors.” “Gitutium” Publishing House of the NAS RA, Yerevan, 1999.

«**Պոլսահայոց բանահիւսութիւնը**», ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2000:

«**Հայոց Ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ**», ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ.. Երևան, 2000:

2000 թվականի ապրիլի 24-ին, Հայոց Ցեղասպանության 85-ամյակի առթիվ նա արժանացել է ՀՀ ԳԱԱ Նախագահության «**Պատվոգրին Հայկական Հարցի**, Հայոց Ցեղասպանության և Սփյուռքահայության պատմության ուսումնասիրության բնագավառում գիտական հետազոտությունների համար, որոնք կարևոր ներդրում են հայ պատմագիտության մեջ»:

2002 թվականին արժանացել է Թեքելյան Մշակութային Միության «**Հայկաշեն Ուզումնեան**» գրական-բանասիրական մրցանակին:

2003 թվականին ՀՀ ԳԱԱ Նախագահությունը և «Շշմարիտները հայերի համար» միջազգային կոմիտեն նրան շնորհել են Ֆրիտլոֆ Նանսենի անվան «**Հուշամեղայ Հայոց ցեղասպանության դատապարտման և մարդասիրական սկզբունքների հաստատման ուղղությամբ ծավալած գիտական և հասարակական գործունեության համար»:**

ՎԵՐԺԻՆԵ ԳԱՌՆԻԿԻ ՍՎԱԶԼՅԱՆ

ՀԱՅՈՅ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԵՎ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ

Համակարգչային շարվածքը՝

Քնարիկ Ավագյանի

Համակարգչային ձևավորումը՝

Նահրա Միքայելյանի

Տպագրված է ՀՀ ԳԱԱ տպարանում: Տպաքանակ՝ 500: